

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

ОЛІЙНИК ВІТАЛІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

Допускається до захисту:
в.о. завідувача кафедри
української мови і культури,
д. філол. наук, доцент
_____ Л.М. Коваль
«___» _____ 20__ р.

**ТРАГЕДІЯ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНСЬКІЙ ХУДОЖНІЙ
ПРОЗІ: СТИЛЬОВИЙ І ЖАНРОВИЙ АСПЕКТИ**

Спеціальність 035 Філологія
Українська мова та література
Кваліфікаційна (магістерська) робота

Науковий керівник:
О.Є. Соловей, кандидат філологічних наук,
доцент, доцент кафедри теорії та історії
української та світової літератури

(підпис)

Оцінка: _____ / _____ /

(бали/за шкалою ЄКТС/за національною шкалою)

Голова ЕК: _____
(підпис)

Вінниця 2021

АНОТАЦІЯ

Олійник В.В. Трагедія Голодомору в українській художній прозі: стильовий і жанровий аспекти. Спеціальність 035 «Філологія», Освітня програма «Українська мова та література». Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, 2021.

У кваліфікаційній роботі досліджено трагедію геноциду українського народу, а саме причини та наслідки першого штучного голоду в 1921-1923 роках, етноцид українців у 1932-1933 роках, післявоєнне винищення населення у 1946-1947 роках. Також досліджено низку оповідань про голод Валер'яна Підмогильного; відтворення голоду 1933-го в художній літературі; художні особливості роману «Чорна дошка» Наталки Доляк; як зображений голод 1946 – 1947 рр. в прозі; проблематика та жанрово-стильові особливості оповідань Григора Тютюнника.

Ключові слова: Валер'ян Підмогильний, Наталка Доляк, Григор Тютюнник, етноцид, проблематика, стильовий аспект, жанровий аспект.

Бібліографія: 78 позицій.

Oliinyk V.V. The tragedy of the Holodomor in Ukrainian fiction: stylistic and genre aspects. Specialty 035 «Philology», Educational program «Ukrainian language and literature». Vasyl Stus Donetsk National University, Vinnytsia, 2021.

The qualifying work examines the tragedy of the genocide of the Ukrainian people, namely the causes and consequences of the first artificial famine in 1921-1923, the ethnocide of Ukrainians in 1932-1933, the postwar extermination of the population in 1946-1947. A number of stories about the famine of Valerian Pidmohylny were also studied; reproduction of the famine of 1933 in fiction; artistic features of Natalka Dolyak's novel «Black Board»; how the famine of

1946-1947 is depicted in prose; issues and genre and style features of Grigor Tyutyunnik's stories.

Keywords: Valerian Pidmohyl'ny, Natalka Dolyak, Hryhir Tyutyunnyk, ethnocide, issues, stylistic aspect, genre aspect.

Bibliography: 78 items.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ І. ТРАГЕДІЯ ГЕНОЦИДУ: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ	9
1.1. Перший штучний голод в Україні 1921-1923 рр.	9
1.2 Етноцид українців у 1932 – 1933 рр.	18
1.3.Повоєнне винищення населення у 1946 – 1947 рр.	28
1.4 Висновки до І розділу	37
РОЗДІЛ ІІ. ГОЛОДОМОР В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ХХ-ХХІ СТОЛІТТЯ	40
2.1. Вплив голоду 1921 – 1923 рр. на формування нового покоління письменників	40
2.1.1 Оповідання про голод: «Син», «Проблема хліба» Валер'яна Підмогильного	40
2.2. Голод 1933-го в художній літературі	46
2.2.1 Художні особливості роману «Чорна дошка» Наталки Доляк	46
2.3. Зображення голоду 1946 – 1947 рр. в прозі	54
2.3.1. Проблематика та жанрово-стильові особливості оповідань Григора Тютюнника «Перед грозою», «Медаль», «Смерть кавалера»	54
2.4. Висновки до ІІ розділу	63
ВИСНОВКИ	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	71

ВСТУП

Актуальність. Трагедія, через яку пройшов український народ в перші десятиліття радянської влади, довгий час ретельно переховувалася офіційною історичною наукою. Мовчання було більшою мірою вимушеним, продиктованим існуючою комуністичною ідеологією – в радянській тоталітарній державі було не прийнято було говорити про такі явища, як голод, репресії, насильницька колективізація, депортації. Події 1921 – 1923, 1932 – 1933 років, а також післявоєнні 1946 – 1947 роки представлялися періодом суцільного позитиву і переконливих перемог комунізму. Тільки в другій половині 80-х років ХХ ст. історики змогли ознайомитися з архівними документами, що проливали світло на зазначений період «торжества комунізму». Вчені заговорили про голод, репресії та насильницьку депортацію місцевого населення. Так поступово відкривалася історія нашої країни.

Створення незалежної Української держави дозволило вітчизняним історикам отримати можливість вільного доступу до секретних матеріалів і закритих архівних фондів, що сприяло правдивому висвітленню подій, пов'язаних із встановленням радянської влади в різних регіонах України. У 90-х роках ХХ ст. вийшла велика кількість наукових досліджень, в яких автори об'єктивно підносили історію знищення народів і безапеляційного нав'язування «нової» радянської моделі розвитку.

Процес дискредитації злочинів проти людяності ніколи не втратить своєї актуальності. Сучасні українські письменники намагаються привернути увагу читачів до правдивих свідчень геноциду, використовуючи мистецтво слова, тексти художніх творів орієнтовані на

свідчення очевидців цих подій і психологічне відтворення переживань простих українців.

Література – своєрідний «інструмент швидкого реагування» людини на соціально-історичні процеси, особливо це помітно за часів великих змін і глобальних соціальних катаклізмів в кінці XIX – середині XX ст. Цей період ознаменувався глибокою кризою культури і етики, масовим розчаруванням в колишніх ідеалах і відчуттям наближення загибелі існуючого суспільно-політичного ладу. Література не забарилася відгукнутися на ці процеси – сформувалася література екзистенціалізму, катастрофізму, військової та революційної тематики.

Українська література завжди активно реагувала на соціальні та політичні перетворення, прагнучи відтворити справжні сторінки історії, інтерпретуючи їх з точки зору народу. Однак Голодомор досить довгий час був прихованим явищем, яке не визнавалося офіційною владою того періоду. Незаперечним є той факт, що Голодомор в Україні був результатом спланованої системи заходів і одночасно виступав як інструмент руйнування соціальної основи національного опору радянській владі в Україні, тотальній індустріалізації. У творах, які висвітлюють трагедію Голодомору, розповідь відрізняється прагненням до зображення приватного, особистого переживання історичного моменту, соціально-політичних конфліктів і протиріч. Особливого значення набуває установка на документальність, достовірність.

Об'єктом дослідження виступають твори сучасних українських письменників, присвячені трагедії Голодомору в Україні та її характерні риси.

Предмет дослідження – стильовий і жанровий аспекти сучасної української художньої прози про Голодомор.

Метою дослідження є ознайомлення зі стилзовими та жанровими аспектами, а також особливостями відображення голодомору в сучасній українській прозі.

У відповідності до поставленої мети були визначені основні завдання дослідження:

дослідити особливості першого штучного голоду в Україні 1921-1923 рр.;

вивчити причини та наслідки етноциду українців у 1932-1933 рр.;

з'ясувати обставини поствоєнного винищення населення у 1946-1947 рр.;

охарактеризувати вплив голоду 1921-1923 рр. на формування нового покоління письменників (оповідання про голод: «Син», «Проблема хліба» Валер'яна Підмогильного);

проаналізувати відображення голоду 1932-1933 в художній літературі (на прикладі вивчення художніх особливостей роману «Чорна дошка» Наталки Доляк);

розглянути особливості зображення голоду 1946-1947 рр. в прозі (на прикладі оповідань Григіра Тютюнника «Перед грозою», «Медаль», «Смерть кавалера»).

Для досягнення поставлених цілей та завдань дослідження у роботі були використані **методи** теоретичного аналізу та синтезу, індукції та дедукції, логічний та системно-структурний методи, порівняльно-історичний, історико-генетичний та хронологічний методи дослідження, а також методи систематизації та наукового узагальнення, що дозволило максимально детально розкрити обрану проблематику дослідження, вирішити всі поставлені дослідницькі завдання.

Наукова новизна роботи полягає у вивченні актуального

літературного напрямку – відображення трагедії Голодомору в українській художній прозі, а саме вивчення його стильових та жанрових аспектів. В результаті аналізу виявлено коло творів, в яких найбільш рельєфно втілилися особливості жанрової структури даного літературного напрямку.

Практичне значення дослідження полягає в можливості використання матеріалів і висновків у викладанні курсів української літератури, історії літератури XX-XXI століття, в розробці загальних і спеціальних курсів з теорії та історії літератури. Положення дослідження можуть бути використані при вивченні творчості окремих авторів.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження були представлені на: 1) VI Сабарівських студентських наукових читаннях; 2) II Міжнародній студентській науковій конференції: «Глобалізація наукових знань: міжнародна співпраця та інтеграція галузей наук». За матеріалами обох конференцій опубліковано статті:

- 1) Олійник В. В. Голодомор і «Чорна дошка» Наталки Доляк VI Сабарівські студентські наукові читання: збірник матеріалів і праць. Вінниця: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2020. — С. 26 – 30.
- 2) Олійник В. В. Тема голоду в новелі Валер'яна Підмогильного «Син» // Глобалізація наукових знань: міжнародна співпраця та інтеграція галузей наук: матеріали II Міжнародної студентської наукової конференції (Т. 2), м. Біла Церква, 22 жовтня, 2021 рік / ГО «Молодіжна наукова ліга». — Вінниця: ГО «Європейська наукова платформа», 2021. — С. 53 – 55.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури, що нараховує 78 позицій. Основний зміст роботи – 70 сторінок. Загальний обсяг – 79 сторінок.

РОЗДІЛ І

ТРАГЕДІЯ ГЕНОЦИДУ: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ

1.1. Перший штучний голод в Україні 1921 – 1923 рр.

Питання про так штучний голод в Україні у перші десятиліття радянської влади залишається предметом дискусій, як серед істориків, так і серед широкої громадськості.

Поняття «голод» та «Голодомор» не є тотожними, хоча підміна понять й маніпулювання ними є дієвими інструментами ідеологізації історії. Якщо голод є наслідком, спричиненим неврожаєм, стихійним лихом чи іншими об'єктивними причинами, то «Голодомор» – явище абсолютно протилежне. Воно насамперед є вольовою акцією правлячої політичної сили, сформованою як політика, відкрита чи мовчазна, що спрямована на придушення будь-якого опору чи нейтралізації політичної опозиції.

Як зазначає Н. Степанець, протягом всієї історії Союзу РСР голод стояв на другому місці після воєн і військових конфліктів в якості найважливішого чинника демографічних катастроф. Голод – соціальне лихо, викликане нестачею або відсутністю харчування. Він існує в прихованій (хронічній) і явній (голодування) формах. Факт голоду офіційно не визнавався радянським керівництвом і радянською історичною наукою, а джерела з даної проблеми були недоступні для дослідників. Зараз час в історіографії є значна кількість робіт, присвячених проблемі голоду в роки Громадянської війни, за часів колективізації і перші повоєнні роки. Тема Голодомору в Україні була присутня упродовж всього часу і передавалася в родинних переказах з покоління в покоління. Без чіткого, обґрунтованого визначення

передумов, причин, наслідків, без вказування на винуватців цієї страшної біди. Лише на початку 1990-х років було офіційно зроблено оцінку голоду як загальнонаціональної трагедії українського народу [64, с.385].

Голодомор, як будь-яке лихоліття, може збігатися в часі з голодом природного походження, однак індикатором для їх розрізнення є зафіксована у письмових документах офіційна державна політика. Якщо вона спрямована на організацію допомоги людям, передбачає мобілізацію сил і ресурсу для цього, йдеться про голод. Якщо ж голод трапився внаслідок непродуманої політики правлячої політсили або ж навпаки – офіційні документи свідчать якраз про цілеспрямовану акцію, будь-які заперечення чи оскарження якої не приймаються чи вважаються ворожими, йдеться про голодомор як різновид геноциду, у нашому випадку, українського народу.

Голодомор, територія поширення якого є предметом дослідження, дослівно означає морити, виморювати штучним голодом, виголоджувати; це – одночасність і масовість смертних випадків внаслідок фізичного виснаження від тривалого недоїдання, вживання різних сурогатів. Зазвичай явище голодомору оцінювали за кількістю померлих, але існують внутрішні ознаки цієї соціально-психологічної аномалії: мутація психіки голодних людей, поїдання котів, собак, гризунів, дохлої худоби, трупів померлих родичів та односельчан, людодїство, втрата моральності та страху смерті. Ці ознаки, перелік яких можна продовжувати, розкривають соціальну та етимологічну сутність явища голодомору. Він є наслідком свідомої соціально-економічної політики партійних радянських органів влади в СРСР та УСРР, відтак голодомор – це організаційно-політична форма масового народовбивства, соціально-психологічний засіб упокорення бунтівних селян

Початок становлення українського суспільства в рамках більшовицької соціально-економічної політики був затьмарений надзвичайними обставинами. Епоха «воєнного комунізму» (1918-1921 рр.) – це епоха громадянської війни. В цей період проводиться повна націоналізація, встановлюється централізована система як економічного управління, так і в області продовольства, кооперація ж перетворюється в технічний апарат Наркомпроду (Народний комісаріат продовольства), грошова система майже повністю скасовується, змінюючись на натуральну [65, с.11].

На більшості території України вибухнув голод. Протягом багатьох років вчені досліджують причини, що призвели Радянську Україну на початку 1920-х років до голоду. За радянських часів найбільш поширені версії причин голоду стосувалися посухи і неврожаю, наслідків громадянської війни 1918-1920 рр. та політики «військового комунізму».

У численних публікаціях голод 1921-1922 рр. трактується, головним чином, як прямий наслідок значного неврожаю в 1920 р., небаченої посухи 1921 р., шкоди, завданої білогвардійцями та інтервентами сільському господарству, післявоєнної розрухи, або відсталості сільського господарства. Інші автори стверджували, що голод став наслідком продрозверстки, оскільки навесні у селян був конфіскований весь насіннєвий фонд [59, с.11]. Сьогодні існує думка, що голод 1921 р. був частиною громадянської війни, результатом радянської економічної політики, спрямованої проти певних верств населення, в основному українського селянства, адже на українській етнічній території (44 % ґрунтів – чорноземи) голод такого масштабу неможливий в принципі.

Зазначимо, що голод початку 1920-х рр. займає особливе місце як

в історії нашої країни, так і в історії всього Радянського Союзу. Насправді це був голод загальнодержавного масштабу, який охопив територію приблизно 30 губерній, республік і областей з населенням понад 42 млн. людей, жертвами голоду і викликаних ним епідемії стали близько 5 мільйонів. Українська РСР стала одним з епіцентрів голоду.

Причиною голоду став комплекс природно-географічних, політичних, соціальних і економічних факторів. Основний акцент як в офіційній риторичі 1921 р., так і в радянській історіографії робився на «небувалій», «нечуваний» засусі 1921 р., що дозволяло ухилитися від об'єктивного аналізу ролі соціально-економічної політики більшовиків по відношенню до села у виникненні голоду. Однак ні надзвичайна засуха, ні викликаний війнами економічний занепад, ні відстала система землекористування не пояснюють катастрофічних масштабів голоду, його безпрецедентного характеру і за охопленням території, і за кількістю голодуючих.

Головною причиною голоду було те, що Україна лишалася болісним питанням для тоталітарного режиму. Радянській владі потрібно було протягом декількох років об'єднати селян в колгоспи, забезпечити їх тракторами і, збільшивши виробництво хліба, забезпечити його поставку в індустріальні міста і на експорт. При цьому потрібно було відняти у селян земельні наділи, луки і сіножаті, їх коней, плуги і борони – все, що було їх власністю або володінням, все, що становило їх традиційний світ. Найголовніше – потрібно було відняти у селян їх хліб, привчити до думки, що хліб, так само як і земля, в першу чергу належить державі.

Напередодні Голодомору 1932-1933 рр. відбулося кілька хвиль селянських повстань, що дає підстави розглядати їх як селянський повстанський рух. Найпотужнішою була перша хвиля 1919-1921 рр.

Українське селянство почувалося вкотре ошуканим, адже ніхто не збирався реалізовувати популістське гасло «Земля – селянам!». Для придушення довелось залучити 2/3 регулярних частин Червоної Армії, в арсеналі якої була загартована на фронтах I світової війни артилерія, а також кіннота, кулемети. Згодом влада усвідомила необхідність компромісу із селянством, запровадивши навесні 1921 р. НЕП.

У березні 1921 р. на X з'їзді РКП(б) було прийнято рішення про заміну продрозверстки продовольчим податком, що означало фінал політики «воєнного комунізму». На практиці ж продрозверстка фактично продовжувалася до 1923 р. [30, с. 29]. Одночасно з господарською розрухою йшов процес економічного відокремлення промисловості і сільського господарства, згортання товарних зв'язків між ними.

Безумовно, головною причиною голоду початку 1920-х рр. можна вважати аграрну, в першу чергу продовольчу політику радянської влади. На місцях проводилося розкуркулення заможної частини сільського населення, а так як саме представники нацменшин в своїй більшості були заможними, вказана акція головним чином охопила їх. Завищені плани продрозкладки та неврожай 1921 р. на значній території України спричинили масову загрозу голоду.

Відомо, що при визначенні норм продрозверстки бралися до уваги середні цифри врожаю, посівних площ, чисельності населення, худоби за попередній період. Їх постійне і значне зниження, не враховувалося. Щороку з українських сіл вилучали все більше і більше, не залишаючи практично нічого ні на потреби самих селян, ні на відновлення зруйнованого господарства.

Неадекватні можливостям селянського господарства розміри продрозверстки, насильницькі методи її реалізації, привели до скорочення

посівних площ – до рівня власного поточного споживання. Відсутність у селян будь-яких значних запасів, насіннєвого фонду, фуражу збіглося з неврожаєм 1920 р. і 1921 р., що призвело до голоду небаченого раніше масштабу. Відсутні були і будь-які значні запаси продовольства і у держави, крім того, ситуацію ускладнював розвал транспортної системи, що не дозволяло оперативно підвозити продовольство та насіння в голодуючі регіони.

Реквізиція хліба та продовольства, експропріація худоби, насильницькі дії продзагонів важким лихом обернулися для всього населення України, включаючи й національні меншини. Продовольчі труднощі переросли у масовий голод 1921-1922 рр.

Навесні 1921 р. голод охопив території, що були підконтрольні більшовикам. Інформацію про масштаби катастрофи ретельно приховувала цензура. У червні 1921 р. ситуація загострилась. Згідно з офіційними даними, що їх оприлюднив голова ВЦВК М. Калінін, голодували близько 28 млн осіб [25, с. 310]. Люди голодували, шукали допомоги, їли сурогати. Голод неминуче спричинив за собою зростання епідемічних захворювань – холери і тифу, викликав високий рівень захворюваності на цингу, віспу, малярію, що сприяло подальшому погіршенню ситуації та зростанню смертності.

Селянство залишилося без продовольства та насіння на посів під врожай 1922 р. Згідно статистичних даних в листопаді 1921 р. кількість голодуючих в УСРР була 2658 тис. чол. Найбільша кількість скарг надходила з посушливого південного регіону [21, с. 19]. Історик О. Мовчан зазначає, що кількість людських втрат може бути порахована досить приблизно, адже повний перепис населення у 1921-1923 рр. не проводився, а здійснення ретельного обліку смертностей та

народжуваності місцевими статистичними органами було неможливим [39, с. 31].

У грудні 1921 р. на IV Всеукраїнській конференції КП(б)У партійне та радянське керівництво УСРР визнало факт голоду, не в змозі приховати існуючі факти – скорочення посівних площ, наявність випадків голодної смерті, міграційні процеси серед населення [33, с. 121]. У кінці 1921 р. повністю голодуючими були оголошені більша частина південноукраїнських земель: Запорізька і Донецька губернії, Дніпропетровський, Херсонський і Миколаївський повіти Миколаївської губернії, Катеринославський і Новомосковський Катеринославської, Одеський і частково Тираспольський Одеської [39, с. 32].

Більшовики намагалися викоренити в селян ідейно-ціннісні засади існування та впровадити свої квазіцивілізаційні цінності. І цей проект у певному сенсі відбувся. Якщо духовні підвалини життя народів і не були знищені повністю, то значною мірою зазнали значних втрат і потворних збочень [1, с. 237]. Голод 1921 – 1923 рр., що охопив українські землі, на перше місце поставив питання виживання населення, відсторонивши національні питання (хоча б «політику коренізації») на задній план. Варто зазначити, що методи здійснення хлібозаготівель (погрози, шантаж, незаконне утримання під вартою, знущання над жінками, побиття селян тощо) були повністю ідентичними як в українських селах, так і в місцях проживання національних меншин. Навіть зараз не встановлено точне число жертв голоду 1921 – 1923 рр. в Україні серед жителів тисяч українських, німецьких, польських, єврейських, грецьких, болгарських та інших національних сіл. За тогочасними розрахунками Наркомздорів'я УСРР, від голоду померло 47,5 тис. чоловік, проте сучасні історики наводять приблизні дані до 300 тис. чол.

Порятунок голодуючих розпочато на території Росії і лише потім уряд дозволив благодійним організаціям надавати допомогу українцям. З огляду на це, кількість померлих в УСРР могла би бути значно меншою. Проте цього не сталося. Продовольство з території України вивозилося. Рядянському уряду було вигідно за рахунок штучно створеного масового голоду придушити рух опору. В. Ленін у червні 1918 р. вимагав у петроградських більшовиків на чолі з Г. Зінов'євим заохочення енергії і масовидності терору [66, с. 87]. До кінця 1922 р. Україна (Українська Народна Республіка, так і УСРР) формально були незалежними від радянської Росії, що не заважало владі останньої направляти війська Червоної армії для грабунку української землі.

Штучність голоду на території України простежується, зокрема, за архівними документами. Під час засідання Політбюро ЦК КП(б) України, яке відбулось 4 серпня 1921 р., прийнято рішення, що необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом у Росії від боротьби з неврожаєм на Україні [50, с.128]. Терор за допомогою голоду вирішував відразу кілька завдань.

По-перше, через відсутність продовольчої бази за рахунок вивезення хліба, навіть насінневого фонду для посіву озимих і ярих, селяни не змогли б ефективно протистояти існуючій владі.

По-друге, терор голодом був найбільш ефективним за результатами знищення українського селянства, яке більшовики вважали своїм ворогом в Україні.

По-третє, голодомор, охопивши майже все населення України, став зброєю тотального знищення. Він порушував демографічний баланс, підриваючи приріст населення, що призвело до фізичної деградації нації.

По-четверте, голодомор знищував тільки людей, залишаючи

неушкодженим все їх особисте майно, засоби сільськогосподарського виробництва. І разом з тим голодомор звільняв територію для нового заселення, але вже не українцями, а іншими національностями. Відразу ж після створення СРСР ОГПУ почалося переселення селян з інших республік на місця, що залишилися від вимерлого українського населення в період голоду 1921-1923 рр.

По-п'яте, голодомор дав можливість більшовикам змінити етнографічний склад населення України на свою користь, вбивши клин у моноліт українства, нейтралізуючи політичний, ідеологічний і військовий потенціал українського селянства, створюючи широкі можливості для русифікації українського населення, що залишилося в живих, і створюючи людський матеріал для реалізації більшовицьких ідей побудови комуністичного суспільства.

Згодом, у 1929 р. в СРСР почала здійснюватися економічна політика «великого стрибка». Передбачалося в найкоротші терміни створити в країні потужну виробничу базу, «наздогнати і перегнати» розвинені економічні країни в індустріальному розвитку. Вирішенню цього завдання були підпорядковані плани передвоєнних п'ятирічок, виконання яких призвело до нової хвилі голоду. в основі ідеологічних установок сталіністів лежало заперечення НЕПу, ненависть до нескореного («відсталого») селянства, прагнення вирішувати виникаючі проблеми військово-комуністичними методами, тобто шляхом державно організованого насильства.

У зв'язку з цим криза хлібозаготівель 1928 р. була подолана переважно насильницьким способом. Надалі, щоб не залежати від приватновласницьких інтересів, радянське керівництво почало здійснювати політику форсованої колективізації. Колгосп

(сільськогосподарська артіль з високим рівнем усуспільнення засобів виробництва) був абсолютно керованою виробничою одиницею; він здавав в державні засіки стільки хліба, скільки накажуть. Товарність колгоспного виробництва визначалася не рентабельністю, не економічними показниками сільського господарства, а адміністративними методами.

1.2. Етноцид українців у 1932 – 1933 рр.

Протягом існування радянського режиму спостерігалось систематичне і планомірне витіснення корінного українського населення з історичної батьківщини і знищенням пам'яток матеріальної культури. Процес анексії українських земель радянською владою охоплює кілька історичних періодів, особливо активізується на початку 30-х років XX століття та супроводжується політикою етноциду, яка була спрямована на зміну або знищення ідентичності і самосвідомості українському народу, спотворення та втрату народом історичної пам'яті.

На відміну від геноциду, який прагне тієї самої мети шляхом фізичного винищення етносу, етноцид розрахований на її досягнення за допомогою комплексу заходів по зруйнуванню системних зв'язків усередині народу, підштовхуючи його представників до переходу в іншу етнічну якість [36, 267].

Історично склалося так, що на початку XX століття основною соціальною одиницею в Україні був селянин-одноосібник, селянин-власник, що мав певну ділянку землі, яка реально давала йому все необхідне для життя. Селянські господарства були різних розмірів: великі, середні, дрібні. Існувала також категорія безземельних селян, які,

як правило, працювали наймитами у своїх більш заможних сусідів. Але навіть неповна задоволеність селян в землі і часта зміна влади не могла порушити впевненість селян у непохитності права приватної власності. Так було до приходу радянської влади.

Одним з основних принципів комуністичної ідеології стала боротьба з приватною власністю. Ідея ліквідації приватної власності лежала в основі процесів націоналізації та колективізації. Тому цілком очевидно, що заклики віддавати свою землю, худобу, сільськогосподарський інвентар в колгоспи (радгоспи, артїлі) практично не знаходили відгуку в середовищі українського селянства. Це наклало певний відбиток на темпи і хід колективізації в краї.

Штучний голод 1932 – 1933 рр. став головною складовою політики етноциду радянської влади на українських землях. Тактикою штучного голодомору передбачалося, що національна ідентичність перейде в радянську, а на селі зокрема – це буде проходити у вигляді трансформації образу українського селянина в образ радянського колгоспника. Етнічна якість підмінювалась соціальною і відкидалась як один із можливих чинників суспільного прогресу. Влада визначила головного ворога колгоспного будівництва – ним став кулак. Кампанія колективізації доповнилася кампанією розкуркулення. Операція з розкуркулення спричинила за собою величезні людські жертви і загальний спад аграрного виробництва. Юридично оформлені критерії віднесення селянського господарства до кулацького мали туманний та розширювальний характер. Були виділені три категорії кулаків:

- а) явні і активні вороги колгоспного будівництва (підлягали арешту з подальшим розстрілом або ув'язненням в табір);
- б) явні, але не активні противники колгоспів;

в) приховані вороги [35, с.128].

Останні дві категорії підлягали виселенню відповідно у віддалені райони або в межах свого району проживання, але з обов'язковим позбавленням права вступати в колгоспи; також у них конфісковувалося майно, яке передавалося в колгоспні фонди. Статус колгоспника говорив про прихильність радянської влади до того, хто його мав; господарю ж і власнику землі загрожували оголошення його «куркулем», а значить – і розкуркулення, і дуже часто зі звинуваченням в націоналістичній, антирадянській, саботажницькій діяльності [75, с. 40].

Історик В. В. Кондрашин зазначає, що «голод був наслідком антиселянської сталінської аграрної політики насильницької колективізації, яка зруйнувала традиційну, століттями існуючу систему виживання села в умовах голодної катастрофи. В ході колективізації і нерозривно пов'язаних з нею примусових заготовок продовольства в селі не залишилося ніяких страхових запасів зерна та інших продуктів на випадок голоду. Розкуркулення вилучило з сільського життя кулака, який традиційно допомагав бідноті під час голоду. Ситуацію посилили дії влади по боротьбі зі стихійною міграцією населення з епіцентрів голоду» [28, с. 118].

У свою чергу, український історик С. В. Кульчицький вважає наступне: «Голод 30-х років займає особливе місце в історії радянської тоталітарної системи. Це був пік голодоморної практики влади, найстрашніший прояв знищення другого радянського голодомору з його терористичною спрямованістю, коли людина свідомо приречена на муки згасання життєвих сил, втрату людського вигляду. Покарання голодом стало верхом цинізму радянської влади» [33, с. 143].

Немає жодних сумнівів, що колективізацію в УРСР можна

кваліфікувати як один з найбільших злочинів проти людства у XX ст.» [43, с. 17].

Ще один український вчений, Є. М. Сахань, у своїй роботі зазначає: «українська нація, яка була другою за чисельністю в СРСР, мала величезну культурно-історичну спадщину, власні славні традиції держави, досвід національно-визвольної боротьби, а тому становила серйозну загрозу для цього імперського утворення, його геополітичних намірів. Враховуючи це, сталінський режим вдався до відкритої війни проти українського народу» [59, с. 12]

Передумовою виникнення голодомору була примусова колективізація, що проходила в СРСР в 1929-1930 роках, в результаті якої стався різкий спад виробництва сільськогосподарської продукції, в першу чергу хліба. Свої корективи в збір врожаю внесла і посуха, яка вразила такі регіони Радянського Союзу. Недалекоглядні дії радянського керівництва з експорту зернових за кордон лише погіршили ситуацію.

Незважаючи на те, що в Україні був недосів зернових на площі в 2,2 мільйони гектарів і загинуло 800 тисяч гектарів озимини, Рада Народних Комісарів СРСР визначила для УСРР на врожай 1932 року явно нереальний для виконання хлібозаготівельний план обсягом у 356 мільйонів пудів. 6 липня 1932 р. про це було видано постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б).

На III Всеукраїнській партконференції обговорення хлібозаготівельного плану викликало гостру дискусію, деякі делегати рішуче протестували проти завищених обсягів. Але Молотов і Каганович, які прибули на конференцію, не допустили зменшення плану. Однак відкрите або приховане незадоволення значної частини парткерівників в Україні залишилося.

Станом на 5 жовтня 1932 р. з 23270 колгоспів тільки 1403 виконали хлібозаготівельний план. А станом на 25 жовтня річний план хлібозаготівель було виконано на 39% [72, с. 150].

Частина вчених вважають, що крім вирішення проблем індустріалізації, Сталін завдав смертельного удару по селянству як класу. У той же час Н.Р. Романець вважає, що голод торкнувся чверті селянського населення, які проживають в основних зернових районах. Крім того, після голоду 1932 – 1933 селянам дозволили мати особисте підсобне господарство [56, с. 240]. Водночас з економічною базою села було знищено і культурні норми, як і інституції громадянського суспільства. Кардинально змінено давню культурну і соціальну структури з численними складовими [1, с. 237].

Історики виділяють наступні акції Сталіна, які призвели до голоду: закон 7 серпня 1932 р., постанова про паспортну систему від 27 грудня 1932 р., директива від 22 січня 1933 р. «Про заборону масового виїзду селян і козаків у центральні райони країни». У постанові від 14 грудня 1932 р. «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі і Західній області» ЦК і РНК по відношенню до комуністів, які не схвалювали лінію ЦК ВКП(б) зобов'язав застосувати суворі репресії засуджених на 5-10 років – ув'язнення в концтабір, а за відомих умов – розстріл. На виконання цієї вимоги 600 виключених з Партії комуністів були вислані в північні райони разом з саботажниками-колгоспниками [12, с.57].

Існує величезна безліч документованих фактів, які говорять про злочинний характер діяльності партійно-державного апарату на селі на території України. Наприклад, надзвичайну продовольчу комісію в Україні очолював В.М. Молотов. Спираючись на постанови ЦК КП(б)у

від 18 вересня і РНК УРСР від 20 серпня 1932 р., майже ідентичних за змістом і під однаковою назвою – «Про заходи щодо посилення хлібозаготівель», комісія відбирала не тільки «надлишки» хліба, а й «повертала заборгованість» за зайве кредитування – більше встановленої норми в 15% від фактичного обмолоту. Вводилася практика натуральних штрафів (м'ясом, картоплею тощо) за відсутності зернових. Ключовим серед репресивних заходів був дозвіл райвиконкомом перераховувати в хлібозаготівлю всі створені у колгоспах натуральних фонди – насіннєвий, продовольчий та фуражний [12, с. 59].

У селян забирали все зерно – основний продукт харчування. Проте, в добре поставлених селянських садибах залишалася домашня худоба і птиця, а також незернові продовольчі продукти тривалого зберігання – сало, картопля, цибуля, буряк та ін. Песимістичне ставлення до реальності виконання хлібозаготівельних планів, намагання добитися їх суттєвого зменшення або навіть саботажне невиконання цих планів з боку деяких місцевих керівників – це вияв спротиву політиці вищого партійного керівництва. Найбільш поширеною формою спротиву селян непомірним хлібозаготівлю було переховування зерна. Переважно намагалися його сховати у спеціально викопаних ямах. А невелику кількість – у грубці, печі тощо.

Під приводом боротьби з «куркулями» проводились тотальні перевірки майна селян, як незаможних, так і «середняків», для того, щоб залишити якомога більше людей без засобів до існування. Використовувалося поняття «підкуркульник». До цієї категорії зараховували всіх селян, яких не «встигли» розкуркулити під час колективізації 1928 – 1932 років. Влада застосовувала до тих, хто переховував хліб, все жорстокіші заходи. Так, В. Балицький доповідав, що

«за 4 місяці після початку хлібозаготівель до 15 листопада було заарештовано по хлібозаготівельних справах 11 тис. чол. За місяць з 15 листопада по 15 грудня – 16 тис. чол., у тому числі 435 партійців, 2260 чол. з колгоспного апарату, в тому числі 409 голів і 441 бухгалтерів і рахівників, а також 107 голів сілрад. До розстрілу засуджено 108, але ще на розгляді 100 осіб» [32, с. 185]. Але такі каральні дії викликали ще більший протест людей, антирадянські настрої все наростали. 6 травня 1932 року секретар Житомирського міського партійного комітету Маєв повідомляв Київському обласному парткому: «Поруч із здоровими виступами мали місце в деяких селах виступи антирадянські з боку окремих селян. Як то: «Радвладі вірити не можна, закони в них сьогодні одни, завтра другі! Сьогодні зменшили, а завтра збільшать» (с. Псища), «Хоч плани хлібозаготівлі зменшено, але додатковими планами все одно до решти заберуть» (с. Вацьків)» [32, с. 176].

Катами стали люди, що входили до так званих комітетів незаможних селян (комнезам). Здебільшого ледарі та пияки, гнилі за своєю сутністю особи стали на служіння комуністичної влади. Почуття заздрості, ненависті до ближнього зробили з них нелюдів. Комнезами займалися «розподілом» конфіскованих куркульських земель, худоби, приладдя, зерна. До них долучалися добровольці, що допомагали вилучати «державне майно». Така діяльність перетворилася на особисту помсту односельчанам, які були більш працелюбні й успішні.

Восени 1932 року у тих, хто не виконав хлібозаготівельного плану, тобто у переважної більшості селян, ці запаси продовольства були конфісковані. В результаті голод переріс у голодомор. Такої конфіскації незернового продовольства, тобто терору голодом, в інших регіонах СРСР не спостерігалось. Отже, сталінська тоталітарна держава здійснювала

масові репресії не тільки за соціально-класовими, а й за національно-класовими ознаками: історично склалося одноосібне землеволодіння і, як наслідок, існування в цих регіонах міцних хутірських господарств були, по суті, прямою загрозою радянській владі.

Села, що мали найбільшу заборгованість по хлібозаготівлях, заносилися на так звану «чорну дошку», що означало фактично голодну смерть без права отримання будь-якої допомоги, без права виїзду. Велике село Таврилівка вимерло майже повністю.

Рятуючись від голодної смерті, селяни вирушали у пошуках хліба у Західну Україну, Білоруську Республіку, Центрально-Чорноземний округ Російської федерації – їх дивувало, чому тут, на не дуже родючих землях немає голоду, а в Україні з її чорноземами є. Так втеча від голоду – одна із форм пасивного спротиву селян радянській політиці, це один із шляхів порятунку людей від голодної смерті. Інші селяни вбачали порятунок у колективному саботуванні хлібозаготівельних планів і завдань.

У Харківській і Чернігівській областях родини розкуркулених продовжувала жити у своїх будинках, оскільки хати з торгів викупали їх родичі. Існували й інші прояви селянської солідарності й взаємодопомоги. Так, у разі накладення м'ясних штрафів на одноосібників, односельці збирали кошти і купували їм худобу, таким чином допомагаючи виплатити штраф. А у Баштанському районі Одеської області «4-5 індивідуальних господарств разом виконували план одному з одноосібників і потім весь хліб 5-ти переховували у нього, як в надійному місці», вважаючи, що там «шукати не будуть». Іноді контрактанти свідомо відправлялися на лаву підсудних, але не повідомляли, де приховано хліб, заявляючи: «Буду сидіти, але родина буде їсти і моя

праця не пропаде даремно» [27, с. 118]. Однією з форм спротиву непомірним хлібозаготівлям і дієвим засобом агітації до непокори було також розповсюдження листівок, прокламацій, звернень, відозв тощо. Це у 1932 році набуло характеру масового явища по всій Україні, як у селах, так і містах [38, с. 68].

Ще більш радикальною формою виявлення спротиву діям влади були усні відкриті заклики до повстання, до застосування фізичної сили, зброї і т.д. Такі вище настрої селян, які формувалися у відповідь на дії влади, агітація до опору цим діям – все це в кінцевому результаті закономірно призводило до активних виступів, серед яких було самочинне розбиття хлібних складів, розбирання картопляних кагатів, розвантаження вагонів, самочинне збирання хліба, масовий вихід з колгоспів з розбиранням раніше усуспільненого майна і навіть замах на тих, хто здійснював хлібозаготівлі, а також організовані повстання. Влітку 1932 року це набуло характеру загального явища по всій Україні.

Як свідчить довідка секретно-політичного відділу ОДПУ «Про негативні явища на селі й діяльність антирадянського елементу» від 5 серпня 1932 року, особливої активності селянський рух набував протягом червня-липня, і саме в Україні. Адже, якщо по всьому СРСР відбулося 1630 селянських виступів за 1932 рік, то тільки в УСРР – 923, тобто майже 60% від загальної кількості [34, с. 262].

Виступи селян, які супроводжувалися самочинним розбиранням хліба та інших продовольчих запасів, а також вимогою віддати їм усуспільнене раніше майно, влада називала волинками. Заступник Народного комісара юстиції і Генерального Прокурора УСРР А. Приходько констатував факти волинок по всій Україні: «1. Пулінський район Київської області. Волинкою було охоплено 12 сіл і таке

супроводилося розграбуванням склепів і посів матеріалом. Всього по району розібрано 336 центнерів. В окремих селах було чути з натовпу вимоги повернути куркулів, переобрати сільраду, надати всім виборчих прав тощо. Колгоспники в окремих селах хоча й прямої участі у волинках не брали, все ж співчували їм. Серед волинщиків різко виділяється велика кількість осіб, надто виснажених та попухлих» [34, с. 265]. Найрадикальнішою формою спротиву хлібозаготівлям були терористичні акти щодо активістів, а також місцевих керівників та уповноважених райкомів, які організовували і проводили конфіскацію хліба. Щомісяця Народний комісар юстиції і Генеральний прокурор УРСР В. Поляков повідомляв С. Косіору про такі випадки [45, с. 12].

Отже, у період Голодомору 1932-1933 років український народ не був безвольною жертвою, а виявляв рішучий спротив у різних формах непомірним хлібозаготівлям і показав себе у тих надзвичайно складних умовах гідним слави запорозьких козаків, а також тих, хто у подальші роки боровся за українську державність, за право бути господарем на своїй, Богом даній землі.

Репресивні дії влади під час хлібозаготівель 1932-1933 р. були спрямовані на вирішення наступних завдань. По-перше, на забезпечення виконання хлібозаготівельних планів за рахунок так званих «невидимих припасів хліба», тобто вилучення у селян «розкраденого, незаконно розданого і прихованого» зерна [16, с. 145]. Іншим напрямком репресивної політики стало виявлення і покарання «найбільш злісних саботажників хлібозаготівель» — «контрреволюційних кулацько-петлюрівських елементів, що активно протидіяли і зривали основні заходи радянської влади на селі» [11, с. 54].

Таким чином можемо констатувати, що голод початку 1930-х

років став закономірним результатом соціально-економічної політики Радянської влади. В ході кампанії «розкуркулення» репресіям піддалися 60% селян. Підсумком цієї соціальної політики в селі стало знищення приватного сектора в сільському господарстві і значного прошарку селян-господарів, втрата мотивації до продуктивної праці. Наслідками політики колективізації стало уповільнення темпів розвитку сільськогосподарського виробництва, зниження середньорічних обсягів виробництва зерна до рівня 1909 – 1913 років, голод, який охопив великі території і призвів до значних людських жертв на території УРСР. У містах відзначався дефіцит продовольства, такі ж труднощі були і на селі, з якого в примусовому порядку вилучали продукти харчування. Масштабна експропріація зерна і м'яса в сільських районах призвела до масового голоду, від якого за різними оцінками померло від 2,5 до 3 млн. українців. Значимо, що крім масових смертей від голоду на Україні, дана трагедія торгнулася всього колишнього Радянського Союзу. Загальна кількість загиблих від голоду в той період оцінюється істориками в 8 млн. чоловік. Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні повністю реалізував ідею перетворення селян-власників на «сільський пролетаріат», на довгі роки поховавши гасло «Земля – селянам», з яким більшовики прийшли до влади в 1917 р. Система колгоспів перетворила селян в «сільський пролетаріат», який не виробляв, як раніше, свій сільськогосподарський продукт, а став найманим працівником більшовицької системи сільського господарства.

1.3. Поствоєнне винищення населення у 1946 – 1947 рр.

Після Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. настали голодні

1946 – 1947 роки. Об’єктивними причинами голоду стали: важкі наслідки війни і посуха в численних районах країни. Війна призвела до втрати величезної частки людського населення. Число працездатних чоловіків до 1946 р зменшилося у порівнянні з 1940 р. в 2 рази. Тому в той період нелегко довелося жінкам, людям похилого віку, підліткам, основне навантаження лягло саме на них. Технічне оснащення сільськогосподарського виробництва в післявоєнний період було набагато гіршим в порівнянні з довоєнним періодом.

Урожай 1946 р., який послідував після безсніжної зими 1945 – 1946 рр. і подальшої посухи, був майже в половину нижче, ніж у 1940 р. Слід зазначити, що, незважаючи на силу і масштабність, посуха 1946 р. торкнулася не всіх регіонів. В УРСР меншою мірою нею виявилися вражені західні області, куди з довколишніх регіонів РРФСР і України прямували тисячі голодуючих селян і городян за продуктами і роботою. Про це свідчить, наприклад, інформаційна записка Львівського обкому КП(б)у спрямована в ЦК КП (б)у 11 червня 1946 р. У ній повідомлялося: «за останній час значно збільшився приплив колгоспників в райони Львівської області з Харківської, Дніпропетровської, Херсонської, Полтавської, Вінницької, Тамбовської, Орловської, Курської, Брянської, Калінінської та інших областей із закупівлі у селян хліба та інших сільськогосподарських продуктів» [14, с. 212]. Проте, в 1946 р в колгоспах України через посуху загинуло майже 350 тис. га зернових посівів, в тому числі в західних її областях.

На неврожай 1946 р., крім кліматичних умов, вплинули наслідки війни, а саме: загальна розруха, брак робочих рук і фахівців-агротехніків, відсутність механізації. Дані фактори зробили сільське господарство країни особливо вразливим перед лицем природних катаклізмів та

відображали кризове становище, що передувало голоду як масовому явищу, яке стало очевидним у другій половині 1946 – початку 1947 рр.

Мали значення також політичні та економічні причини, варто говорити про ряд обставин, які і призвели до трагічних наслідків. Як зазначає Л. В. Ковпак, Сталін розглядав аграрний сектор як «вторинний» по відношенню до промисловості, тому сільське господарство не стало пріоритетним напрямком розвитку радянської економіки. Для того, щоб забезпечити постачання зростаючих промислових центрів, потрібно було створити систему примусового вилучення хліба у селянства. У порівняно невеликих розмірах така система вже існувала – це були колгоспи. Свідоме ігнорування проблем українських селян вимушувало останніх працювати в тяжких умовах, адже за будь-яких обставин колгоспи мали виконати обов'язкові поставки сільгосппродукції, безумовно особливо – плани хлібозаготівель [26, с. 59].

Для того, щоб тримати процес хлібозаготівель під жорстким контролем був створений міцний бюрократичний апарат. Зокрема, штат Міністерства заготівель СРСР у 1946 р. було збільшено більш як у двічі – з п'яти тис. до 11,5 тис. осіб. Чисельність працівників апарату заготівель того року становила близько 400 тис. осіб. Небажання радянської влади реформувати економічну політику та ідеологію привело до того, що після ейфорії перемоги енергію суспільства було переключено на пошуки чергових ворогів – як зовнішніх, так і внутрішніх, «ворожої руки», «шкідників», а в Україні, звісно, «українських буржуазних націоналістів». Голод та репресії подавалися як «тимчасові труднощі», пов'язані з відбудовою зруйнованого війною народного господарства [17, с. 44].

Оплата праці у колгоспах була мізерною, фактично умовно-символічною, але люди мусили працювати в колгоспі, щоб хоча б щось

заробити для виживання родини. Стосувалося це навіть породіллі. «Якраз у 1946 році я народила дитину, – пригадує жителька смт Михайло-Коцюбинське Софія Кравченко (1914 р.н.), – але відійти від пологів так і не довелося. Через пару днів пішла на колгоспне поле разом з дитиною. Колиску з сином прив'язувала на спину, в руках несла стандар (триногу), на них вішала колиску. Так я сапувала колгоспну картоплю і виховувала дитя» [13, с. 1145]. За роботу у колгоспі, як і у попередні десятиліття, «тільки палички ставили». Видача кількох кілограмів борошна на трудодні ставала для колгоспників чималою подією.

В роки повоєнної п'ятирічки селянин жив переважно зі свого присадибного господарства, практично не маючи прибутку від колгоспної праці [26, с.60]. Не зважаючи на це, кожне особисте підсобне господарство українських селян обкладалося високими податками. Крім цього, кожен колгоспник був обов'язаний віддати частину продукції власного виробництва (так звані натуральні поставки). Також зберігалися обов'язкові для виконання повинності, які були встановлені ще а часів війни. До останніх відносилися вироблення фіксованої кількості трудоднів, участь у дорожніх роботах, роботах з реконструкції, у лісозаготівлях тощо. У 1940 р. був встановлений погектарний принцип нарахування обов'язкових поставок з колгоспів, який діяв і 1946-1947 рр. не зважаючи на постійне зростання цін на промислову продукцію, ціни на продукцію сільського господарства (зерно, картоплю, продукцію тваринництва) залишалися незмінними ще з 1928 року. Норми державних поставок продукції сільського господарства, які були встановлені в умовах воєнного часу, продовжували діяти на території Західної України. Так, у 1946 р. був збережений діючий у 1945 р. порядок проведення обов'язкових поставок державі продуктів тваринництва.

Крім непомірних податків, до селян застосовувалися й неекономічні методи впливу, спрямовані на неухильне забезпечення реалізації численних повинностей підтримання дисципліни. Жорстко регламентованими були життя і трудова діяльність українських селян, які працювали у колгоспах. Так, до колгоспників застосовувалися такі види покарань, як попередження, догана, зауваження на загальних зборах, штраф до 5 трудовнів, занесення на чорну дошку, виправно-трудова робота в колгоспі терміном до 6 місяців, позбавлення присадибної ділянки. Причинами покарання могли бути невихід на роботу без поважних причин, неякісна праця, не вироблення обов'язкового мінімуму трудовнів, порушення дисципліни. Крайньою мірою впливу вважалося виключення з колгоспу.

Незважаючи на тяжку посуху 1946 року, особливо у південних та східних областях України, обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції не були знижені. Адміністративно-примусовий механізм хлібозаготівель 1946 р. здійснювався в умовах викликані війною господарської розрухи. Саме наслідки війни посилювали репресивну складову. Методи примусу нічим не відрізнялися від практик початку 1930-х років: непосильні натуральні податки (кожне господарство мусило здавати м'ясо, яйця, молоко), податок за бездітність, примусове придбання державних облігацій, грошові виплати за кожне дерево, кущ, город. В умовах початку голоду фіксувалися заяви селян про нездатність виконати план по здачі зерна державі. Влада інтерпретувала їх в ідеологічному ключі і оголошувала таких людей «кулацькими елементами».

Селян масово арештовували за спроби назбирати жменьку колосків чи кілька мерзлих картоплин на колгоспному полі. Застосування сумнозвісної постанови ЦВК та РНК СРСР «Про охорону майна

державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 р. зламало не одну людську долю [14, с. 195]. Проведення хлібозаготівельних кампаній 1946 – 1947 рр. значно посилює кризовий стан сільського господарства. Насильницьке вилучення хліба з села стало вирішальною причиною початку голоду. За таких умов, найбільш уразливими та беззахисними категоріям населення стали діти та люди похилого віку. Майже 1 мільйон осіб, передовсім колгоспників та членів їх сімей, у найтяжчу зиму 1946 – 1947 рр. померли від голоду.

Розглядаючи причини голоду 1946 – 1947 рр. необхідно взяти до уваги саму ідеологію радянської держави та упереджене ставлення Сталіна та його оточення до селянства взагалі, а до українського особливо. На думку вищого партійно радянського керівництва українські селяни, які у роки війни перебували під окупантами, «зазнали впливу чужої ідеології» та потребували перевиховання [22, с. 512]. У зв'язку з економічними та політичними причинами, не дивлячись на низький врожай, викликаний посухою, тиск на село зростає. Кількість хліба, як і інших сільгосппродуктів, яку необхідно було поставити державі, було завищено в 1945 р., коли вже стали очевидними наслідки посухи. Перші серйозні проблеми з хлібопостачанням проявилися вже в січні 1946 р. У той же час офіційна пропаганда забороняла посилалися на посуху як причину невиконання плану. Партійно-радянському апарату вселяли ідею, що все залежить від бажання, а саме від організаційних факторів, від ступеня рішучості місцевих державних і партійних органів, але також і від діяльності з роз'яснення «політики партії» серед населення. Більш того, посилення на посуху і поганий урожай як причини проблем, пов'язаних з кампанією з реквізиції зерна, вважалися не тільки неправильними з

ідеологічної точки зору, а й антидержавними. Навіть згадка в пресі слова «посуха» заборонялася, оскільки вважалося, що так селяни зрозуміли б, що сам режим визнав реальність і не буде далі вимагати здачі зерна, тому що його ніде немає.

В результаті причини потрібно було шукати не в кліматичних умовах, які зіпсували урожай, а в опорі заможних селян, так званих «куркулів», які «саботували» дії радянської влади. Іншими словами, як говорив сам Сталін, криза була доказом «класової боротьби», опору «класового ворога», тому влада повинна була вести «нещадну боротьбу» з метою його виявлення і, при необхідності, фізичного знищення. Це було перекладенням відомого більшовицького лозунгу, згідно з яким «мета виправдовувала засоби». А метою було забезпечення державного резерву зерна мільйонами тонн, незалежно від того, скільки людських жертв буде потрібно принести для на реалізації цієї ідеї.

У 1946 – 1947 рр., в результаті голоду, в Україні масового характеру набула дистрофія, відбулося стрімке зростання смертності, а в окремих районах були зафіксовані окремі прояви канібалізму (достеменно відомо про 54 випадки). В результаті від голоду померло близько 800 тис. осіб, найбільший відсоток серед яких припадав на Харківську, Запорізьку, Ворошиловградську (нині – Луганська), Сталінську (нині – Донецька) та Одеську область [23, с. 344].

Зазначимо, що якщо б збереження людських життів було пріоритетним, влада прийняла б більш гнучку стратегію в тому, що стосувалося зборів зерна. Україні, охопленій голодом 1946 – 1947 рр., потрібно було виконати план хлібозаготівель, встановлений на 1946 р. у розмірі 5,6 млн. т. Тільки якщо план був би виконаний в цілому, республіка могла сподіватися на допомогу від Москви в розмірі 164 тис. т.

Якщо вона давала 5,4 млн. т – допомога зменшувалася в два рази, а якщо постачала ще менше – не отримувала нічого.

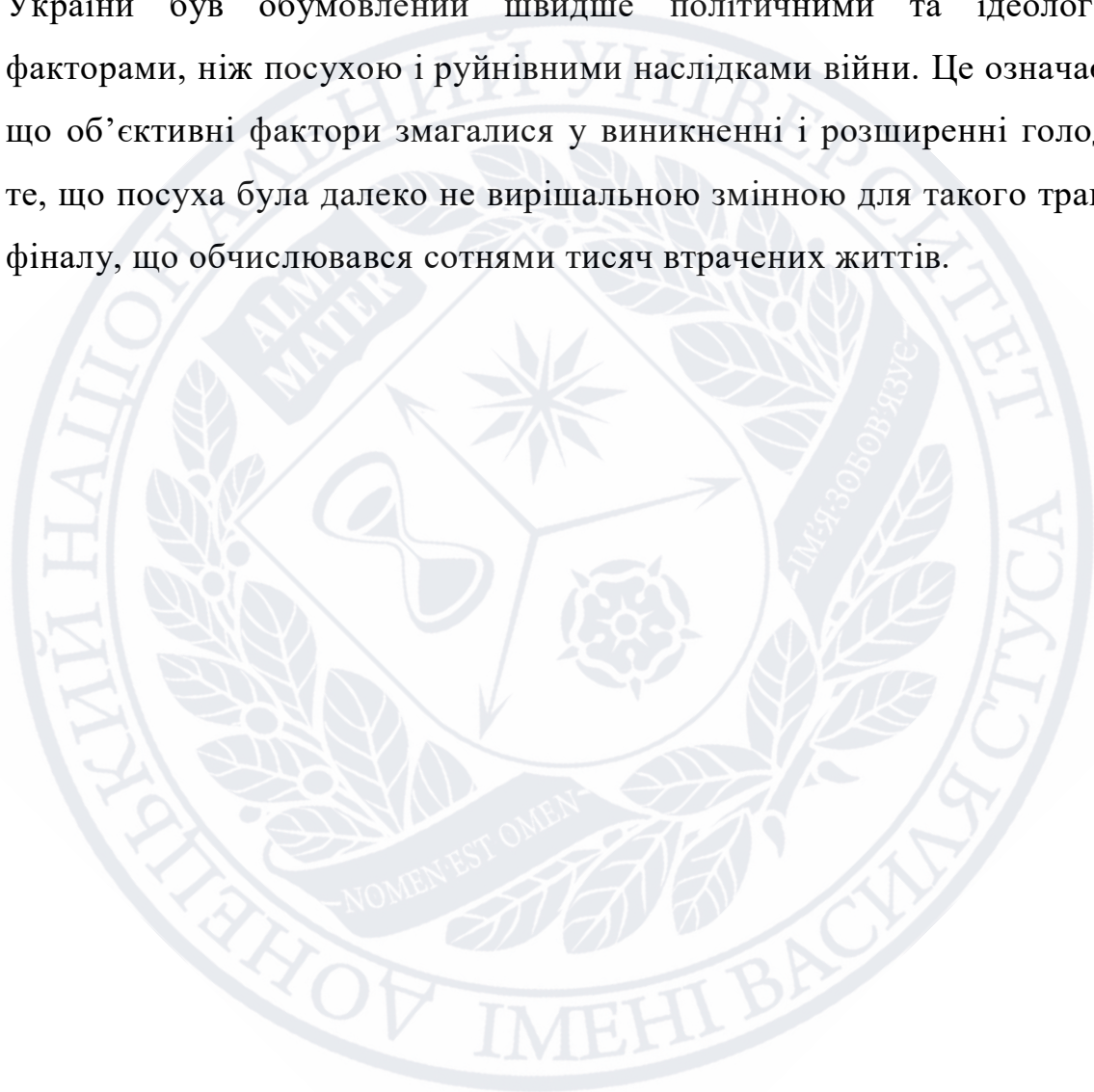
Слід також зазначити, що однією з причин голоду 1946 – 1947 рр. став план 5-ї п'ятирічки, прийнятий в березні 1946 р., який встановив, що сільськогосподарська продукція повинна бути збільшена шляхом розширення засіяних площ, що в умовах посухи, про яку було відомо, призвело до марного витрачання сотень тисяч тонн насіннєвого матеріалу, який міг бути використаний для прожитку окремих верств населення, які відчували гостру нестачу хліба. Іншими словами, хоча «радянське керівництво і знало про становище і об'єктивні причини поганого врожаю, ідеологічний диктат і обмежена експертиза завадили виробити послідовні рішення виниклих проблем».

У деяких роботах останнього часу затверджується, що уряд мав усі можливості для того, щоб не допустити або хоча б серйозно послабити гостроту голоду, використавши частину державного зернового резерву, витрачання якого «з маніакальною» наполегливістю не допускав Сталін.

Історик В.В. Кондрашин, порівнюючи три радянських голоду (1921 – 1922, 1932 – 1933 і 1946 – 1947 років), приходить до висновку, що «голод 1946 – 1947 років, незважаючи на свої масштаби, все ж істотно відрізнявся від попереднього великого голоду початку тридцятих. Перш за все тому, що він розігрався в країні, яка перемогла в Другій світовій війні, розігрався тоді, коли сталінська модель економіки і державної влади вже утвердилася і найбільше потребувала стабільності. Тому він не міг бути, як в 1932 – 1933 роках, організованим голодом» [28, с. 119].

Підсумовуючи зазначимо, що феномен масового голоду на території радянської України у повоєнні роки є невід'ємною частиною процесу радянзації. Але факти складніші. Щоб голод став частиною

радянiзацiї, був необхідним i збiг обставин у виглядi клiматичних факторiв, як це сталося в Україні у 1946-1947 рр. Таким чином влада могла звинувачувати об'єктивні фактори, в той час як фактори суб'єктивні, політичного плану, визначили масштаб катастрофи i велику кількість смертей. Іншими словами, голод 1946-1947 рр. на території України був обумовлений швидше політичними та ідеологічними факторами, ніж посухою i руйнівними наслідками війни. Це означає не те, що об'єктивні фактори змагалися у виникненні i розширенні голоду, але те, що посуха була далеко не вирішальною змінною для такого трагічного фіналу, що обчислювався сотнями тисяч втрачених життів.

1.4. Висновки до I розділу

Таким чином, у першому розділі розглянуто причини і наслідки Геноциду проти українського народу у перші роки радянської влади. Зазначимо, що голод протягом історії лишався способом приборкання непокірних, якщо інші способи не діяли. В Україні він був органічною частиною загального процесу політичного терору та радянзації, одним з інструментів тоталітаризму. Аналізуючи причини голодоморів, слід зазначити, що всі вони були не випадковим наслідком ряду природно-кліматичних факторів, а цілком закономірним і передбачуваним явищем внаслідок пережитих воєн, що зажадали численних мобілізацій самої працездатної частини чоловічого населення, реквізицій продуктивної худоби і хліба.

Голод 1921 – 1923 рр. був наслідком багатьох причин, проте вирішальною стала згубна політика радянської влади щодо народного господарства. Передумовами голоду стали хлібозаготівельні кампанії, збирання продрозкладки та початок процесу колективізації. Неврожаї 1920 і 1921 рр., важкі наслідки Першої світової та громадянської воєн, а також політика військового комунізму погіршили ситуацію. Штучний голод 1932 – 1933 рр. можна охарактеризувати як спланований акт фізичного та духовного нищення українського селянства. Під час хлібозаготівель 1932 – 1933 р. застосування репресивних заходів проти селянства набуло масового, тотального характеру. Посилення репресій викликало ефект, на який влада явно не розраховувала. В Україні «почали проявлятися різноманітні форми протидії репресіям». В історії багатостраждального українського селянства колективізація і розкуркулення, що проводилися сталінським керівництвом в 1930-і роки,

займають (в негативному значенні) особливе місце. Їх результатом стала радянська сільська колонізація України, що виразилося в значному скороченні населення села, і сільськогосподарського виробництва.

У повоєнні роки УРСР переживала труднощі пов'язані із посухою та зруйнованим війною сільським господарством. Незважаючи на цей фактор, радянська влада реалізовувала широкомасштабні плани хлібозаготівель та податкової політики щодо селянства. Водночас був відновлений процес колективізації краю.

До суб'єктивних причин голоду 1946-1947 рр. необхідно віднести: збереження і навіть зміцнення адміністративно-командної системи в аграрному секторі, продовження політики «вичавлювання соків з села» в ім'я індустріалізації, зміцнення обороноздатності країни.

Як і в 30-ті роки, капіталовкладення в сільське господарство у другій половині 1940-х рр. фактично не відбувались. Всі ресурси були використані для розвитку важкої промисловості і для створення атомної зброї. Створивши колгоспи, сталінське керівництво отримувало з села сільськогосподарські продукти за низькими закупівельними цінами, які не перекривали їх собівартість, а потім вони продавалися за набагато вищою ціною.

У підсумку можемо зазначити, що голодомори 20 – 40-х рр. ХХ ст. в Україні були механізмом винищення корінного населення України, придушення національної та соціальної опозиції радянськими урядами, який передбачав використання насильницьких методів державного управління. Голодомор у поєднанні з політичними репресіями та депортаціями мав катастрофічний кумулятивний ефект. Нищівного удару зазнав генетичний фонд української нації. Їй було завдано тяжкої психологічної травми внаслідок жахливих картин масової загибелі людей,

мученицької смерті рідних та близьких, неймовірних голодних страждань і шокуючих випадків психічних розладів, викликаних боротьбою за виживання в умовах тотального голоду. Відбулося спустошення України, супроводжуване руйнацією структури українського соціуму та його традицій.

РОЗДІЛ II

ГОЛОДОМОР

В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ XX-XXI СТОЛІТТЯ

2.1. Вплив голоду 1921-1923 рр. на формування нового покоління письменників

2.1.1. Оповідання про голод: «Син», «Проблема хліба» Валер'яна Підмогильного

Історію художнього втілення трагічних сторінок життя нашого народу, коли чинились голод і терор, нищився інтелектуальний цвіт нації, можна з повним правом трактувати як органічну частку загальної української історії, в якій питання правди у радянські часи перебували під пильним «всевидящим оком», відтак «набували суб'єктивного забарвлення, а тому замість відображення реальних подій створювався міф про радянську дійсність, культуру» [24, с. 57].

Саме збереження і передача наступним поколінням історичної пам'яті є необхідною умовою існування культури, життєдіяльності суспільства загалом і окремої людини зокрема. Історичність як найхарактерніша ознака людського буття є здатністю поєднувати у власному існуванні всі три виміри часу: минуле, сучасне та майбутнє, здатність усвідомлювати плинність власного існування як перелік згаданих вимірів, дбаючи про «зв'язок часів» цього існування, а відтак – співвідносячи його історичність із перебігом подій у всьому довколишньому світі.

Зазначимо, що тема Голодомору як свідчення травматичного досвіду українського народу у першій половині XX століття залишилася практично не відрефлексованою українською літературою радянського

періоду, що було зумовлено специфікою літературного процесу України в цілому.

Відомо, що за радянського режиму цензура надзвичайно ретельно пильнувала будь-які згадки про голод, пропускаючи кожен художній твір крізь густе ідеологічне «сито». Тому не так давно стали відомі твори про перший голод 20-х років Валер'яна Підмогильного. Саме в його творах чи не вперше в українській літературі сміливо й на повний голос зазвучала правда про трагедію українського села.

Проблемі виживання та морального вибору присвячено Оповідання Валер'яна Підмогильного «Син», яке було написано у 1923 році.

Підмогильний доглибно осмислив тогочасну ситуацію на селі, наголосивши на тому, що «боженята» нового (пореволюційного) часу чинять злочин проти свого народу, оскільки вони замінили гуманістичну мораль меркантильними розрахунками, внесли класовий розбрат не тільки в суспільство, а й у кожную сім'ю [61, с. 122].

Світ головного героя твору, Грицька Васюренка, пронизаний смертю. В його рідному селі кожного дня хтось гине від голоду, і кожен рятується, як може. Сам же він доглядає за матір'ю, життя якої повільно згасає вже вісім місяців: «... вона лежала висохла, залякла, півнепритомна, без руху, тихо стогнучи вдень і вночі. Часом вона не пізнавала й сина; байдуже приймала їжу, коли їй давано в рот, і ніколи не прохала сама» [49].

Єдиний спосіб порятунку для хлопця та неньки – поміняти хатні речі на хліб. На тлі злиднів та розпачу, всупереч усьому, герой намагається підтримувати життя та доглядати за своєю мамою. Сестра Марія відмовляється допомогти, докоряючи братові: «Матір Бог кличе, а

ти її нагло на світі держиш... Не просить вона їсти, а ти її запихаєш... Дай їй спокійно померати» [49].

Він, який залишився відданим їй, на відміну від рідної сестри, чомусь опиняється в полоні почуття провини.

Одного разу Васюренко не поділився з мамою їжею, піддавшись своєму голодному інстинктивному поривові, і саме це, на його думку, згодом стало причиною її смерті. Цей шматок хліба не зміг би врятувати його маму, але його пронизує думка, що саме через смерть матері він залишився живим: «Не врятував він її – може, якби не з'їв тоді паляниці та давав їй більше, то й додержала б. А так – все пішло прахом: ні йому, ні їй» [49]. Таке відчуття провини, яке не базується на реальній провині, а лише на усвідомленні того, що ми так чи інакше когось експлуатуємо і живемо, відбираючи чийсь ресурси, цілком вписується в позицію К. Ясперса, який і стверджує, що ми впродовж життя приречені відчувати провину перед іншими людьми.

Коли відкривається їдальня та починають давати їжу дітям та хворим, Грицьку спадає на думку приховати смерть матері та залишати ті харчі для себе, щоб хоч яко-то подужчати та набратися сил. Щоб односельці не дізналися про смерть жінки, Грицько кидає її у льох.

Майже вся новела присвячена опису життя Грицька та його роздумам про пошуки їжі, вмираючу матір, жадну сестру, про майбутні заробітки. У пошуках харчів він вирушає до городу з метою обміняти хатні речі на їжу, до річки, у надії спіймати якусь рибу та по дорозі зустрічає свої односельців, які знаходяться у такому ж скрутному становищі, як і він сам. Він чує розповідь дядька Степана, який розігнав своїх п'ятерик дітей, яких немає чим годувати, адже жінка померла, останні речі, які можна було продати, вкрали, зустрічає подружжя

Чоботарів, які несуть хоронити своїх двох синів, що померли від голоду. простими та водночас страшними словами пише автор про те, що смерть стала звичайним явищем на селі: «Не було тут скарг, нарікання, прокльонів. Смерть приймали без жалів, не дивувалися з неї. Вчора помер Василь, сьогодні Панас, завтра я» [49].

У цьому оповідання у моделюванні голодомору автор не виділяв важливого й другорядного, врівноважуючи таким чином суб'єктивне враження, певне віддзеркалення реальності, й об'єктивне, саму реальність. Письменник обрав такий ракурс, щоб найточніше, найповніше, найправдивіше відобразити життя українського села на поч. 20-х рр. XX століття.

Оповідання «Проблема хліба» написане у формі щоденника від імені студента, який намагається якось прохарчуватися під час голоду.

Спочатку він захоплюється «геніальною» ідеєю «легких грошей». Свій порятунок від голоду він бачить у спекуляції. Проте, поміркувавши, згодом, він розуміє, що має багато перешкод на шляху до швидкого збагачення – щоб розпочати справу треба мати гроші, або, принаймні, те, що можна продати. Не маючи ні того, ні іншого, герой оповідання приймає рішення обікрасти господиню квартири: «Не так давно моя добра господиня показувала мені три золоті десятки, що вона їх переховала з добрих часів.... Коли моя добра господиня лягла спати, я оце допіру пішов і взяв їх» [48].

Але зайняття спекуляцією приходить йому не по душі: відчуваючи огиду до себе, оповідач і я вирішує «...якнайшвидше здати свій крам хоч абияк, щоб закінчити цю брудну справу» [48]. Згодом його оточують красноармійці, і під приводом збирання харчподатку забирають червоноармійці і студент, залишившись голодним, змушений повертатися

до міста. Сидячі на станції він дедалі більше випробовує почуття голоду: «Голод опанував мене, і я тремтів, як закоханий напередодні обіймів» [48]. У пошуках харчів він пішов у степ та згодом натрапив на баштан. Не маючи сили боротися з почуттям голоду, студент хапає та їсть кавун, що стає причиною сутички зі старим дідом, який охороняє баштан. У результаті сутички він випадково вбиває діда, йде до його куреня та нарешті знаходить там якісь харчі.

У цей же день зі студентом трапилася ще одна пригода, про яку він згадує у щоденнику – він допомагає жінці нести її сумки і під час подорожі дізнається, що жінку зовуть Марта і вона торгує на базарі пиріжками. Вдячна жінка запрошує студента при нагоді зайти до неї в гості: «Ну якщо так то хай я зайду до неї колись попоїсти пиріжків, увечері вона завсіди дома» [48].

Невдовзі студент приходить додому до своєї нової знайомої, яка неймовірно радіє гостю. Нагодувавши студента оселедцем і свіжою картоплею, жінка скаржиться про своє одиноке життя. Відчувши себе хазяїном становища, оповідач бере в руки гітару та співає, чим остаточно завойовує прихильність Марти: «Вона сиділа й щасливо дивилась на мене. Так несподівано я зробив радість цій жінці» [48]. Дізнавшись, що студент голодує, вона дає йому з собою чималий пакунок із харчами, а також запрошує заходити до неї «на пиріжки».

Під час наступної зустрічі студент помічає, що господиня наділа нарядне вбрання, а на столі, крім їжі, стоїть горілка. Він не противиться домаганням Марти, для нього це гарна нагода позбутися постійного почуття голоду: «Я розумів, що за пиріжечки треба платити, й тільки радів, що плачу такими дешевими грішми» [48].

Оповідач радіє, що ситуація склалася саме таким чином, вигоді

від таких стосунків є для нього очевидною: «...я житиму в неї ніби небіж. О, поки вона здорова, я не матиму про що турбуватися!» [48].

Розповідь від першої особи дає автору досконалу свободу в організації сюжету і численних відступів – ретроспекцій і звернень до читачів, але при цьому в романі зберігається певний і цілісний сюжет: досвід автора за часів першого Голодомору, і одночасно досвід багатьох інших людей.

Зображення внутрішнього світу героя «Проблеми хліба», його психіки ускладнюється тим, що ззовні здається: він ніби є творцем власного життя, аналізує свої вчинки, приймає рішення. Насправді ж поведінка студента залежить від інших чинників, насамперед голоду. Л.І. Сірікова відзначає: В. Підмогильний надто серйозно підходить до розгляду проблеми голоду статі й голоду шлунку. Подібно до Ніцше, український прозаїк реабілітує «тілесні мотиви», вказавши на їх важливе значення в житті [61, с. 124]. Німецький філософ намагався з'ясувати, який із інстинктів є підґрунтям моралі. З його філософської системи чітко вимальовується ланцюжок: тіло – інстинкт – воля – життя. Тіло людини – провідник її волі. «Плоть – це великий розум, множинність з однією суттю, війна і мир, отара і пастир. Твій невеличкий розум – теж знаряддя твоєї плоті. Вона не каже «я», а творить його» [42, с. 33].

Валер'ян Підмогильний слідом за Ніцше підкреслив: тіло в екстремальних умовах не зважає на моральні норми, «діє ініціативно, а то й напролом» [61, с. 125]. Автор «Проблеми хліба» наголошує на тому, що студент потрапляє в рабську залежність від природних інстинктів, голоду й сексу. Герой усвідомлює всю ганебність слимачого життя в собі й задля забезпечення самих потреб тіла (Підмогильний загострив мотив новели «Сойчине крило» Івана Франка). Однак літератор дав надію на те, що його

герой все ж усвідомить і здолає свою «низову» тілесність. За автором, голодна особа – комплекс інтелектуальних, моральних, естетичних смислів. Боротьба свідомого та підсвідомого стає провідним композиційним прийомом у відображенні голоду прозаїком.

2.2. Голод 1932 – 1933 в художній літературі

2.2.1. Художні особливості роману «Чорна дошка» Наталки Доляк

Творчою домінантною в осмисленні голоду 1932 – 1933 рр. був людинознавчий аспект. Джерелом зображуваних подій виступило протиставлення соціального та індивідуального буття людини за умов голодомору. Результатом стало часте намагання розв'язати проблеми людського буття у формі антитез і парадоксів.

Тоталітарний режим насаджував історичну амнезію, травмував пам'ять тих, хто пережив Голодомор. Але саме їх розповіді про ці трагічні події своїм дітям і онукам виводять за межі національних наративів конвенційної історії. Їх спогади, які містять біль, переживання скасовують дистанцію між сучасним і минулим. Роман сучасної письменниці Наталки Доляк «Чорна дошка» отримав нагороду «Вибір видавця» на престижному літературному конкурсі «Коронація слова – 2014».

Назва роману є символічною та пов'язана з таким явищем, як «чорні дошки», які існували у 1932 – 1933 рр. як супутнє явище Голодомору. На них заносилися села, колгоспи, колективи МТС, окремі селяни за «злісний саботаж хлібозаготівель», що означало припинення доставки всіх товарів у ці села, стягнення кредитів раніше зазначеного терміну сплати, заборону виїзду в інші регіони за продуктами, «очистку

колгоспів від контрреволюційних елементів – організаторів зриву хлібозаготівель» ті інші репресивні заходи [9, с. 98]. Щодо МТС, то вони заносилися на «чорні дошки», наприклад, за «злочинне зривання завдань партії та Уряду про ремонт тракторів» [18, с. 128]. «Чорні дошки» активно друкувалися у тогочасних районних і міських газетах, таких, як «Колгоспник Буринщини», «Більшовик Полтавщини», «Соціалістичний наступ» та багато ін. [10, с. 29]. Ці газети стали історичним джерелом, де зафіксовано важливу для дослідників інформацію. Потрапило до такої «чорної дошки» і село Веселівка, яке внаслідок репресивних дій радянської влади було стерто з карти України.

Композиційно роман «Чорна дошка» складається з розділів, що мають однакову назву: «32-й» (чотири розділи), «33-й» (один розділ), «80-ті» (два розділи), «2000-ні» (п'ять розділів), «Сновиддя» (сім розділів), які тісно переплітаються між собою. Образ Олеся Мефодійовича Тернового цементує їх у єдине ціле.

Важливим художнім засобом відтворення страшних подій початку 30-х років, свідком яких став Олесь Терновий, є його внутрішні монологи (у 30-ті рр.) та його діалоги з онукою Лідою (у 80-ті рр.). Він розповідав Ліді жахливі речі, про які дівчинка ніколи й не чула, стверджував, що «Із двадцятих почалось велике винищення українського народу!» [20], «Це був не просто голод, бо не вродило. Нас повільно і жахливо вбивали. Голодна смерть набагато страшніша, ніж швидкий кінець від кулі в бою, чи від зашморгу, чи від води, яка заповнює впродовж кількох хвилин твої нутрощі. Люди конали місяцями, у них на очах відходили рідні, діти... діти... діти...» [20]. Як оксиморон у художньому плані сприймаються жахіття, які творились у селі, щодо його назви: Веселівка та колгоспу «Заповіти Ілліча».

Працюючи у ці роки в редакції обласної багатотиражки він щиро вірить у ідею колективізації та побудови нового суспільства. Разом з іншими журналістами всю свою майстерність він спрямовує на те, щоб довести «громадянам країни Рад усю важливість суворості нових законів, усю непохитність курсу нової влади, усю партійну правильність і єдино правдивість» [20]. Адже Україна повинна стати великим індустріальним центром – і селяни повинні розуміти важливість цього завдання, тобто «ділитися зі своїм братом, який мешкає в місті» [20]. Небажання селян об'єднуватись у колективні господарства, аби разом, дружно працювати на благо молодій батьківщині, на його думку суперечить законам логіки та викликає в ударника радянської преси обурення та гнів. Ці почуття він вкладає у свої тексти, щоб нарешті «... достукатися до безпросвітної свідомості селян» [20].

Олесь по-справжньому вірить у світле майбутнє – заради нього він умовив (а фактично – примусив) батьків вступити до колгоспу, власноруч спалив образи Спасителя та Божої Матері, а сам подався до міста, де працював спочатку на заводі, а згодом у якості стажером робкора в обласній газеті «Більшовицька правда».

Ставши справжнім «передовиком преси», Олесь безжалісно викриває «куркулів, відщепенців, злісних непокорців, ворогів», проте робить це скоріше машинально, за певним визначеним шаблоном. Авторка звертає увагу читача деяку відстороненість Олеся від свого другого «Я»: він нікого не засуджує, не пише доносів, проте «упевнений, якщо не на сто відсотків, то бодай на п'ятдесят, що ідею рівності та загального щастя неможливо втілити без невеликих помилок, відхилень, перегинів, а отже, і жертв... людських жертв» [20].

Часом він сам не вірить у те, що пише: так, викриваючи «куркуля»

Семена Фроляка, Олесь пише, що Семен не хотів віддавати вівцю у колгосп, бо його діти люблять гратись з нею, розуміючи при цьому і замовчуючи той факт, що вівця є єдиною годувальницею для всієї родини. Отримавши від редакції завдання подивитися на власні очі, як йде процес «розкуркулення» та провести агітаційну роботу серед селян, Олесь разом з іншими членами реакції їде у рідне село Веселівка.

Вже перша зустріч з батьком та його розповідь про тяжку працю у колгоспі та активну конфіскацію людського майна, про смерті від голоду, про те, що у селян забирають останні крихти хлібу відкривають Олесю очі на жахливу правду. Виконуючи завдання редакції, Лесь продовжує писати про успіхи колективізації, проте його статті вже позбавлені колишнього лоску та нагадують скоріше замітки, які містять лише сухі факти про кількість зібраного зерна та зданої худоби. Про те, що стоїть за цими фактами – голод, скалічені людські долі, безліч смертей Олесь теж пише, але пише окремо, у таємний блокнот, щоб «не забути, щоб пам'ятати». Не може не писати про це, адже відчуває потребу зберегти в пам'яті кожную мить цієї тривожної доби.

Незабаром Олеся спіткає повне розчарування у радянській ідеології: «...тоді одвернуло його від тієї писанини для «Більшовицької правди» – не міг і слова нашкрябати» [20]. Він звільняється з газети та разом з батьками йде працювати у колгосп, адже його лишають без державних харчів. У своєму щоденнику він описує події, що відбуваються у Веселівці, розповідає історії своїх односельців: сімей Стецюків, Маладиків, Солодовників, Пилип'юків, Гафії та Михайла Злотників, Гаврила Малиночки, та багатьох інших. До кожної сім'ї завітала смерть та забрала якщо не усіх, то більшість членів цих родин.

Реальні події, описані Олесем Терновим, складаються в єдину

фабулу твору (голод – смерть; розкуркулення – голод – смерть; арешт – голод – смерть). Оцінка емоційного стану жителів села Веселівка: куркулів, підкуркульників та «індусів», а згодом і середняків та співчуваючих намічає сюжетну проблематику твору: стан безпорадності і розгубленості, паніки і страху; прагнення жити і готовність зазнати страждання, вижити для того, щоб зберегти пам'ять про загиблих. Так, описуючи початок зими 1932-1933 років, автор зазначає, що дорослі, передчуваючи дуже складні часи, не дозволяли дітям гратися та радіти першому снігу, щоб даремно не витрачати енергію, а старі вимолювали в Бога швидкої смерті, аби не об'їдати інших. Статистично переважаючий в реальності трагічний кінець – смерть – заміщається чудесним порятунком самого Олеся Тернового, який зміг вибратися з ями з трупами та якому належить розповісти світу істину.

Жахливі опису картин голоду змінюються картинами сьогодення. Авторка переносить читача у 2000-ні роки, на урок історії, де одинадцятикласники вивчають тему Голодомору. Не зважаючи на трагічність цієї події, вона не викликає в учнів інтересу: кожен з них займається своєю справою, а дівчина, яка відповідає не може навіть переказати зміст прочитаного. Тільки Сашко, який прочитав щоденник прадіда та відчув цю трагедію українського народу через судьби мешканців Веселівки розуміє, про саме йдеться а уроці та що саме намагається донести вчителька до нього та його однокласників. Атмосфера ворожості партійних працівників до сільського населення передана лаконічними, але ємними деталями – від знищення особистого майна та трощення житлових будинків до розстрілів людей.

З 6 грудня 1932 року райони та села, які не виконали зобов'язань по контрактації і перевірці наявних фондів картоплі в колгоспах, почали

заноситися на так звані чорні дошки». Це означало приректи на явну смерть. Лесь Терновий відразу ж занотував: «Веселівку занесли до чорної дошки. Це все. Кінець. До цього можна було бодай якось вижити. Люди ходили до інших сіл, до міста – вимінювати одяг на хліб, крупи, картоплю. У магазин привозили харч – гнилий, неякісний, але привозили. Працювала їдальня при колгоспі. На початку грудня стало зрозуміло – сільський актив не впорався із поставленим завданням хлібозаготівель і хлібоздач. Вони опинились в облозі разом з селянами і куркулями, і розкуркуленими, і з біднотою. Чорна дошка – це надгробок» [20].

Величезний вплив інформація про «чорні дошки» справила і на Ліду в часи, коли це вже стало історією. Авторка наголошує на її психологічному стані: «Чорні дошки, чорні дошки... – сомнабулічно повторювала Ліда, ніби боялась забути словосполучення» [20]. Переглядаючи «чорно-білі хронічки» про голодомор 1932 – 1933 рр., сприймаючи «оголеним нервом» факти з документального фільму, статистичні дані, вперше повідомлення про «чорні дошки», онука Леся Тернового пропускала все через серце, співчувала і співпереживала, по-новому осмислювала історичні реалії доби. З біллю авторка пише про те, що зробила радянська влада зі звичайними селянами, які лише хотіли жити та працювати на рідній землі: «Ось віднайшли ж вихід, як приборкати національну свідомість, як викорінити українство з душ, тіл, крові, генів, пам'яті. Заморити голодом!» [20].

Сюжетно апокаліпсис конкретизується відтворенням голодних мук жителів села через ретроспекцію спогадів Олеса Тернового, колишнього передовика радянської преси, його односельців, які намагаються знайти порятунок. Доповнюють картину вставні історії голодуючих у місті, їхні поневіряння, страждання, передсмертні агонії. Ці

сторінки промовисто розвінчують спущений «згори» міф про «процвітаюче радянське суспільство». Духовно наповнений, глибокий внутрішній світ Олеся Тернового протиставлений зовнішньому світу тоталітарної дійсності.

У кожного письменника індивідуальний підхід до портретування, зумовлений стильовими настановами та авторськими інтенціями. Зовнішні портрети доповнюються внутрішніми. Через портретні деталі авторка простежує внутрішній стан персонажа. Засобом увиразнення характеру та заглиблення у внутрішній світ персонажа стає психологічний портрет. Ось як змальовує авторка Олеся Тернового, людину, яка змогла відмовитись від ідеологічних радянських переконань та залишилась зі своїми односельцями, що допомогти, пережити з ними трагічні часи та задокументувати страшну правду про свідоме та неймовірне за своєю жорстокістю знищення українського селянства: «Терен міг самим лиш поглядом умити заспокоїти здичавілого бика. Простягав до нього руку і, як той тореадор, брав за ріг та вів переможно в хлів... Дід Олесь ніколи нікого не бив, ніколи нікого не лаяв, але дивився так, що міг спопелити... або відродити. Стільки усього було намішано в його вицвілих світлих очах, які ховались під густими сивими бровами і вже звідти палили пекучим вогнем любові чи ненависті» [20].

Образи прихильників та прислужників радянської влади (комнезамівців, буксирників) мають відштовхуючий характер:

«Заболотний жив у Веселівці з народження. Хлопця змалечку тягло до чужого. І де його лиш люди не ловили за руку. І на базарі, і на залізничних станціях, і в лісі... за рік до революції Заболотний потрапив до буцегарні за те, що в складі озброєної банди захопив вантаж із грошима та золотом. Кузьма тоді скумекав що до чого й до партії бігом

заплигнув, аби показати, що він ідейно грабунки чинив. Безпринципний Заболотний і до чорта у почт записався б, аби не йти на каторгу» [20]. «Голова колгоспу, підстаркуватий Гілько, був від народження горбатим та ще й прізвище мав відповідне – Кривий. Він одним із перших у тутешніх краях відрікся від Бога й власними руками скидав із церкви невеличкого дзвона. Кажуть, мав особисті рахунки до Всевишнього» [20].

Ще один з «буксирників» – Октябрін, який щиро співчуває своїм односельцям та не бажає нікому зла, але, на відміну від Олеся Тернового, не має сили характеру, щоб йти проти системи. Із самого початку від відчуває душевні терзання через свою роботу: «Плакав, бо пекло йому руки, на яких залишилась Феді Солодовника кров. І пекло ж так, аж до серця пропікало. Він же Федю лиш трошки вдарив, та й то, бо старший по буксиру дивився на всі очі – наказував допомогти товарищам. А так він Федю поважає і навіть любить, бо ж Федя ніколи його, Октябрина, у біді не лишав [20]». Така роздвоєність не покидає його до кінця роману та призводить до втрати розуму.

Для того, щоб передати людські страждання автор майстерно використовує метафори: «Мефодій станув, як та свічка. Був же ж як дуб крислатий від природи, а зробився тополею тонкою й високою» [20]; «Глевка сірість накрила Веселівку, мов дубова покришка домовини; увіп'явся своїми довгими шкарубками пазурами в натружене тіло селянина безжалісний, штучно створений голод» [20]; «земля ніби дитина, що не хоче їсти й зціплює при цьому зуби, склепила свої обійми й, здавалось, не бажала приймати в себе нових мерців» [20].

Роман Наталки Доляк являє собою поліфонічний синтез різних прийомів оповідання і мовних форм. Авторська мова від першої особи панує в тексті роману, проте суб'єктивна розповідь про себе і власний

страшний досвід під час Голодомору 1932-1933 років включає долі багатьох людей – рідних і друзів автора і героя, знайомих і незнайомих йому людей, що пройшли це пекло. У цій взаємодії особистого письма, драматичного уявлення життя, висловлювань і оповідань інших людей закладена основа для об'єктивного і об'ємного бачення життя, прокладений шлях до жорстокої правди. Авторка, змальовуючи суспільство тоталітаризму, моделює процес його руйнації, передапокаліптичний стан. Руїна – лейтмотив твору, що охопив докладні описи спустошених подвір'їв селян, обезлюднених сіл, над якими тріпоче кривавий радянський прапор, видіння на місяці народним оком – брат підняв на вилах брата, що символізує розбрат, помсту. Все це підтверджує крах міфу про «земний радянський рай».

2.3. Зображення голоду 1946-1947 рр. в прозі

2.3.1. Проблематика та жанрово стилеві особливості оповідань Григора Тютюнника «Перед грозою», «Медаль», «Смерть кавалера»

Творчість одного з чільних представників української малої прози ХХ століття Григора Тютюнника завжди привертала увагу критиків і літературознавців. Тонкий психолог, пристрасний знавець людської душі, великий гуманіст і майстер художнього слова став не тільки символом доби шістдесятництва, а й новатором у жанрі оповідання та психологічної новели. У короткі й, на перший погляд, дуже прості за структурою твори він зумів умістити надзвичайно емоційно насичені історії людських доль, які досі не можуть нікого лишити байдужим. Точність психологічних характеристик, влучність художніх деталей, драматизм життєвих ситуацій

автор доповнював великою любов'ю до людини та співпереживанням до її непростого буття в складних соціальних обставинах. Твори Григора Тютюнника стали також справжнім документом трагічної української історії ХХ століття, воєнного й повоєнного часів, документом не абстрактним, а наповненим живими оповідями про його сучасників. При цьому вражає надзвичайна майстерність письменника в доборі слів та образів, у вибудовуванні художнього світу, наповненого почуттями, думками й порухами душ.

Одним із загальновідомих фактів є той, що Григир Тютюнник дуже любив дітей, вважаючи їх найчистішими істотами у світі [31, с. 112]. Він ніби намагався оживити в глибинах своєї душі все найсвітліше та найчистіше, що він коли-небудь зустрічав у житті, закарбувати все те словом, образом, художнім текстом.

Образ дитини був фаворитним для Григора Тютюнника. Вочевидь, цей тип був ідеальною «матеріальною оболонкою» для вираження тих почуттів та емоцій, які давали авторові потужний поштовх створювати нову художню дійсність. Митець протиставляв злу типаж дитини, адже дитя – це завжди чисте, довірливе, янгольське створіння. Можливо, саме за образами цих маленьких героїв Григир Тютюнник приховував свій власний біль та невтоленність страждання на землі [40, с. 12].

У новелі «Перед грозою» зображена трагічна загибель Василька, який після загибелі батька на фронті залишився єдиним годувальником для своєї родини. Образна система твору заґрунтована на увазі до постаті малого Василька. Всі інші персонажі відіграють допоміжну роль: через стосунки з ними формується дитина, шукає свого шляху та місця у житті.

Новела описує лише один день із життя головного героя, проте ми

дізнаємося про те, що щодня Василько ходить ловити рибу, щоб хоч якось прокормити себе, маму та маленьку сестричку. Саме завдяки той юшці, яку варить мати кожного дня їм вдається звести кінці з кінцями.

Сім'я Василька живе дуже бідно – після загибелі батька на фронті мати працює в колгоспі, але її заробітку не вистачає, щоб прокормити себе та двох дітей. Все багатство хлопчика – це важкі од латок штанці та велика засмальцьовану гімнастюрку – подарунок батька із фронту, у хліві, на тому місці, де колись стояла корова – не має нічного, окрім ластів'ячого гнізда під кроквою, сестра Поля спить мокрим пожовклим ганчір'ям, Василько радить їй зробити ляльку з ганчір'я.

Картину голодного існування українських селян у пост воєнні роки доповнює опис зовнішності головних героїв: мати та діти виснажені та виглядають старше своїх років: «Дійшовши до тину, Мотря злягала на нього в'ялими, давно порожніми грудьми», «рипала вона з хати у двір і, загрибаючи ногами торішнє сміття, човпла до хвіртки» [70], «Він приходив завжди смерком, по-старечому зморений, забрьоханий по плечі» [70].

Г. Тютюнник не викладає події у хронологічній послідовності – с самого початку оповідання ми дізнаємось, що увечері мати чекає свого сина Василька з рибалки, який цього раз так і не прийшов додому. Потім йде опис останнього дня життя Василька, який прокидається, кормить сестру та йде рибалити. Та день видається невдалим і хлопець вимушений вертатися додому з порожніми руками, бо вже настали сутінки. Він знаходиться у розпачі, адже розуміє, що завтра не буде юшки, сестра плакатиме, а мати піде на роботу не ївши. Любов до матері та сестри та велика відповідальність як єдиного чоловіка у сім'ї змушують його зайти у воду за щукою, яка бовкнула поблизу. Але там його спіткає невдача і він

тоне у болоті.

У фінальній сцені Г. Тютюнник намагається передати почуття та фізичний стан Василька у момент його загибелі. «Он чого вона не ловилась...», – промайнуло у Васильковій голові, і водночас у вухах зашелестіла вода, потекла в рот. «Мамо!» – крикнув Василько, але замість власного голову почув лише глухе булькотіння. У скронях стало боляче і задзвеніло – тоненько, немов десь далеко сурмить сурма...» [70].

Відомий літературознавець Л. Мороз колись зазначив: «Григор Тютюнник ретельно досліджував найтонші, найприхованіші мотиви поведінки своїх героїв, і робив це з величезною, всепоглинаючою любов'ю та повагою» [41, с. 70]. Григору Тютюннику довелося жити і творити у той період, коли суспільство прогнивало зсередини, і навіть найсильніші ламалися. У своїх новелах Григор Тютюнник «руйнує героїчно-патетичну естетику», яка була нав'язана соцреалізмом, і виступає захисником «маленької людини». Саме цю проблему автор намагається розкрити у своїй автобіографічній новелі «Смерть кавалера».

У новелі «Смерть кавалера» Г.Тютюнник з непідробною правдивістю відтворює ті невловимі моменти, коли діти стають дорослими і, розлучаючись з наївними ілюзіями, пізнають до дна міру геройства і нікчемності, добра і зла, вартості ідей і людських прагнень».

Ігорка живе з матір'ю та вчиться у воєнному училищі. Сім'я живе бідно – на початку твору автор описує холодну хату та скудний сніданок, який мати готує для сина, а він, у свою чергу, залишає їжу їй, кажучи, що згодом ще поснідає в їдальні гімназії. З цього епізоду становиться ясно, що мати з сином недоїдають. Проте Ігорка вчиться в гімназії – і мати сподівається, що це допоможе його вибитися у люди. Під час сніданку Ігорка розповідає матері радісну для нього новину – у них в гімназії

новий замполіт, Герой Радянського союзу. Хлопець захоплений подвигом Валерія Максимовича, не перестає думати про нього, коли йде до гімназії: «Інтересно, що зараз Валерій Максимович роблять? Мабуть, уже теж прокинулись, умиваються. А на стільці – кітель, ордени блищать, Зірка...» [71]. Навіть кілька питань, які поставив йому новий замполіт викликає неабияку гордість.

Думки Ігорки перериває Васюта Скорик, хлопець із заможної сім'ї, який вчиться разом з Ігоркою. Автор підкреслює різницю між цими двома хлопцями – ситого Васюти на напівголодного Ігорки: «Од Васюти пахло риб'ячими консервами і пригорілою шкуркою з пареного молока. Так пахло, що Ігоркові аж уздрілася та шкурка – рум'яна, хрумка, а по краях біленький пружок...» [71].

Але Васюта відрізняється від головного героя оповідання не тільки більш заможним становищем батьків: з тексту новели ми розуміємо, що це хлопець, який любить бути на виду, користується увагою дівчат, не гребує такими речами, як принизити та висміяти слабшого або вислужитися перед начальством. Між хлопцями стався конфлікт і при першій же нагоді Васюта через наклеп сприяє тому, щоб Ігорку наказали за те, що він не робив та виключили з гімназії.

Центральною подією всього твору виступає смерть Валерія Максимовича (кавалера). Але у творі йдеться зовсім не про біологічну смерть замполіта, а про його моральну загибель в очах хлопця, який визначив для себе Героя Радянського Союзу як моральний ідеал: Безстрашний на полі бою Валерій Максимович, який підпалив одразу шість німецьких танків, пасує перед начальством та бачачи несправедливість, не може заступитися за ні в чому не повинного Ігорку. Хлопець випробовує повне розчарування: «Але сльози виступали самі, а в

очах стало двоїтися. І коли Ігорка озирнувся на замполіта, то йому здалося, що перед лінійкою їх стояло два – два Валерії Максимовичі...» [71]. «Роздвоєння» героя відбувається не тільки в очах Ігорки, а й у його голові: хлопець розуміє, що суспільна принука бере верх над обов'язком совісті.

Автор показує напруженість бунтуючого, протестуючого, і такого вразливого дитячого світу: «Але на його очах герой пішов від них – від справедливих і чесних». До краху Валерія Максимовича Ігорко із захватом думає про цю людину, її ордени, її слова: «Ми українці, кажуть, усі потенціальні сержанти, бо любимо так, щоб і командувати трохи і підчинятись...» [71]. Тоді хлопчик не зрозумів, що таке «потенціальний». А після соромливого відступу замполіта (той і сам, очевидно, ненавидів себе в ту мить) Ігорко зрозумів, що значить «підчинятися» несправедливості, і обурився, на все життя зненавидів «сержантську» природу і філософію покори. У нього були інші душевні потенціали – народні... Точність мислення і мови скромного і глибокого в своїй вдачі сільського хлопця, підпорядкування всіх подробиць буття одній проблемі, бачення реальних контрастів очима Ігорка, що згущує образний лад новели, – такі визначальні риси цього твору, які загалом властиві аналітичному почерку Г. Тютюнника» [67, с. 255].

Виокремимо тільки один момент із мислення теоретика, що йде вслід образно-логічним підтекстовим структурам твору «Смерть кавалера»; момент-домінанту, що кидає своє пронизливе, «націлене» світло не тільки на цей, окремий твір, а на всю подальшу творчість Григіра Тютюнника, а саме, – на оту, мабуть, вперше названу вголос істину про «філософію покори», котра Дамокловим мечем зависла над Україною, над її долею і культурою, – і талановитий Художник Слова,

Григір Тютюнник, разом із генерацією митців-шістдесятників, покладе все своє творче життя, – щоб хоч схитнути оту знищувальну, вкрай ворожу його Вітчизні та народу принизливу та всезнищуючу «філософію покори»...

Додамо таке до цих проникливих спостережень над прозою Тютюнника: власне молодий письменник найпершим в нашій літературі другої половини ХХ ст. відкрив психологію і, головне, філософію отаких (до того ж численних і різних) «хлопчиків-протестів», філософію бунтуючих дитячих сердець, підлітків, але вже опозиціонерів, нехай навіть на рівні підсвідомості, існуючому режиму.

Не можна заперечувати той факт, що навіть дорослі герої новел Григіра Тютюнника найчастіше сприймали життя крізь призму дитячого світобачення. Багато героїв малої прози автора були інфантильними, наївними та беззахисними перед самим життям.

У новелі «Медаль» Григір Тютюнник розповідає про Данила Якимовича Глицю – чесну й сумлінну людину, яка все своє життя працювала старанно та ретельно. Він самотньо живе у холодній хаті та вже декілька днів не може вийти на роботу до воловника через слабкість від голоду: «ноги понабрякали так, що вже й холоші вище як до литки не підкачувалися, попід очима налилися важкі водяні міхури, руки стали негнучкі, немов отерпли» [69].

Даньку вже важко пересуватися, на що неодноразово вказує автор новели: «Посеред мосту його разів зо два хитнуло вітром, так, що він аж заточився був, але не впав», «... важко опершись на ціпок, він потяг за собою широкий, як борозна, слід у пухкому наметі», «...та мало не впав при цьому, бо друга нога не піддавалася – немов примерзла до підлоги».

З тексту новели ми дізнаємось, що не тільки дідусь, але й його

односельці випробовують труднощі із харчуванням, адже все чим вони можуть поділитися з Даньком – це горнятко чорної квасоляної юшки з громадського казана.

Зненацька сусіди приносять звістку, що Данька терміново викликають до сільради. Долаючи нелегкий шлях, чоловік йде та дізнається, що його викликали для того, що у почесній обстановці вручити йому медаль «За трудову доблесть». Він настільки скромна людина, що навіть ніяковіє під бурхливі оплески односельців. За допомогою метафори «народилася хвиля» Григій Тютюнник тонко відтворив внутрішній стан героя, сум'яття його душі: «Десь під грудьми народилася гаряча хвиля і покотилася все нижче, нижче, зогріваючи кожен м'яз» [69].

Та чи так Вже їй потрібна Даньку ця нагорода? Напевно ні. Він отримує її та машинально каже слова подяки. Каже їх, бо на нього дивляться й потрібно щось сказати. Насправді його думки майже весь час занурені у минуле, коли був «ще не старим дебелим солдатом» та у сні про їжу: «.. тоді йому верзлася їжа: куліш, затірка, оладки з кукурудзяного борошна, товчена картопля, житні пироги з буряком та калиною» [69].

Автор підкреслює байдужість Данька до отриманої нагороди: «...По дорозі додому Данько одчепив медаль – навіщо ж їй теліпатися поверх куфайки?» [69], «Увійшовши в хату, Данько поклав медаль на мисник, туди, де лежали й інші нагороди, привезені ще з війни» [69]. Блиск медалі різко контрастує із засмальцьованою куфайкою Данька. Більш важливе значення має для нього тепло, яке йде від лежанки та знайдені півдесятка соняшничин.

Проблематика даного втору полягає у тому, що людина, яка пройшла крізь війну та сумлінно працює у колгоспі вимушена голодувати

та мерзнути у старій хаті, а влада, хоч і визнає заслуги ветерана, не прагне надати будь-яку реальну допомогу. І хоча стан Данька та причини, що його викликали, є добре зрозумілими, бо Данько не може навіть самостійно піднятися до сцени: «...але тої ж миті його підхопили попід пахви, і він опинився на сцені» [69], Голова сільради та інші присутні роблять вигляд, що ніяких проблем не має і з радістю вручають медаль. У даному оповіданні, як і в новелі «Смерть кавалера», автор показує нещирість та показовість у ставленні радянської влади до звичайних людей, байдужість до їх проблем.

Аналізуючи особливості зображення голоду 1946 – 1947 рр. в прозі Григіра Тютюнника на прикладі оповідань «Перед грозою», «Медаль», «Смерть кавалера» слід зазначити, що автор намагається передати атмосферу холоду та голоду, що царила в українському селі через сприйняття героїв своїх творів – дітей та старого чоловіка. Тютюнника прагне не тільки описати їх душевний стан, а й добитися того, щоб аналогічні відлуння виникли і у читача творів. Для цього він майстерно використовує описи природи, холодної зими, які є віддзеркаленням внутрішнього холоду героїв його новел: «Під мостом гули од морозу палі, тоненько дзуреміли протяги, наче хтось у порожню пляшку дув, і було трохи моторошно слухати ту вечірню зимову пісню», «довго ворочався на холодній черені, боячись заснути», Медаль не зігрівалася в Даньковому кулаці і студила старечі пальці, як крижина» (Медаль [69]); «вікна понамерзали за ніч так, що їх і не видно було», «в спину пошпигує та в носі лоскоче – круте повітря на морозі, не продишнеш» (Смерть кавалера [71]).

Очевидним є те, що Григійр Тютюнник спонукає читача не тільки побачити змальоване, а ще й почути, бо саме звуки зі своєю збереженою

«природністю» роблять зображуване натуральнішим, реальнішим, а отже, ближчим для сприйняття. Саме на актуалізацію певного чуттєвого комплексу орієнтовані всі зусилля автора. Адже коли душевний стан читача буде суголосний міркуванням автора, думки, висловлені автором, не будуть відторгнуті читачем.

2.4. Висновки до II розділу

Таким чином, у другому розділі були вивчені особливості відображення Голодомору в українській літературі XX – XXI століття. У сучасній культурі українська художня проза про трагедію Голодомору переживає новий виток інтересу у зв'язку з увагою гуманітарних наук і мистецтва до питань історичної пам'яті. Так, художня література пропонує нові наративні рішення, що дозволяють по-особливому осмислити трагічні сторінки історії.

Вплив голоду 1921 – 1923 рр. на формування нового покоління письменників досліджено на прикладі оповідань Валер'яна Підмогильного «Син», «Проблема хліба». Обидва оповідання містять численні сцени, які описують скрутне становище українського селянства на початку 20-х років XX століття. Смерть стала звичайною подією, люди їдуть до міст у надії обміняти якісь хатні речі на харчі, що прокормити родину. В оповідання «Син» йде розповідь про молодого парубка, який доглядає за вмираючою матір'ю. Моральний імператив – головний чинник діянь головного персонажа Грицька Васюренка, який не має можливості йти кудись на заробітки, бо не може кинути хвору матір. Герой другого оповідання «Проблема хліба» не обтяжений занадто моральними почуттями – у пошуках їжі він обкрадає господиню

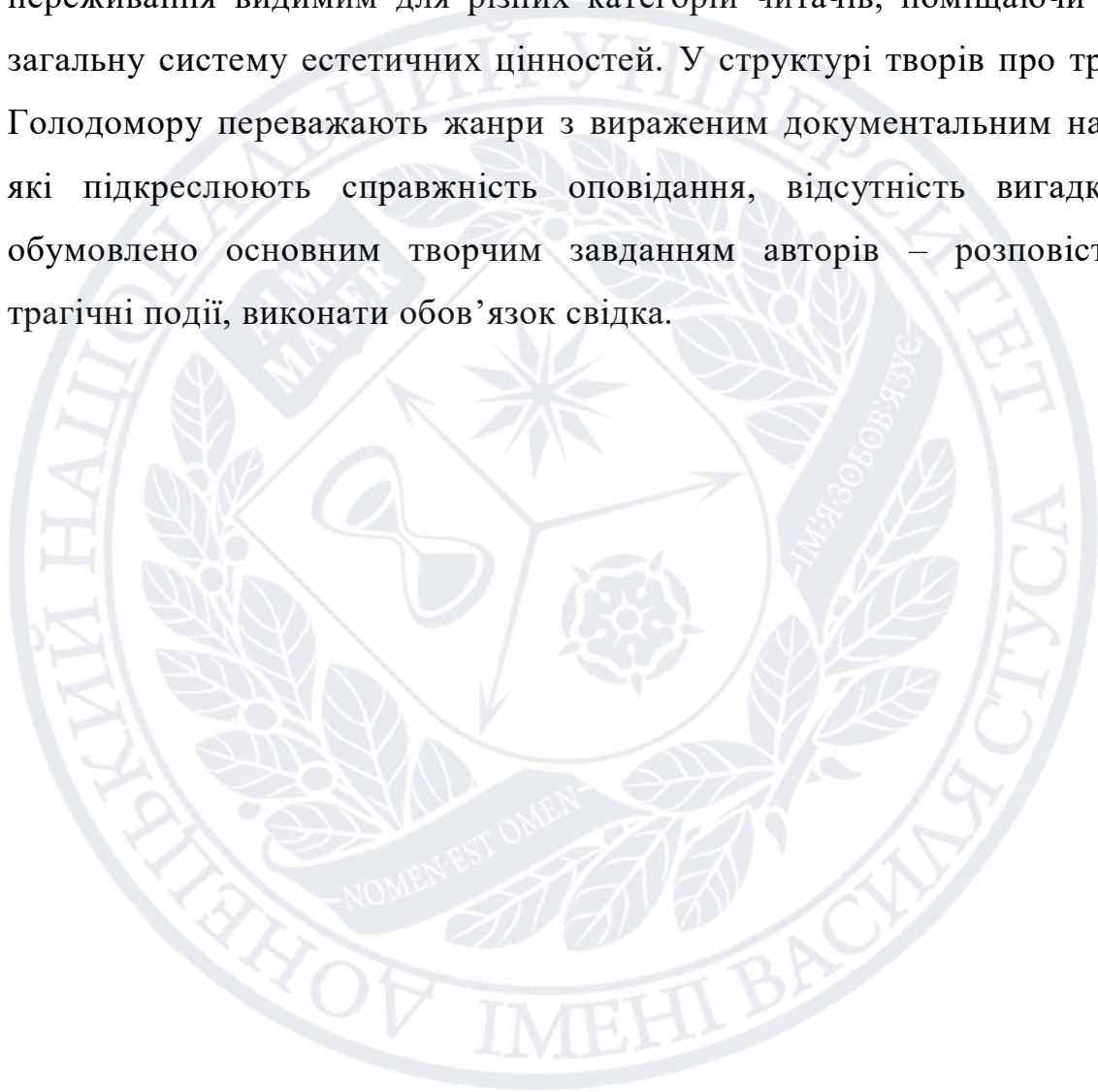
квартири, де зупинився, потім грабує та вбиває літнього чоловіка, який охороняє кавуни, і врешті-решт вирішує «проблему хліба» завдяки зв'язку із самотньою жінкою, яка торгує пиріжками.

Голод 1932 – 1933 в художній літературі досліджено на прикладі роману Наталки Доляк «Чорна дошка». Трагічні події, що відбуваються з жителями Села Веселівка, яке, за художньою версією Наталки Доляк, – потрапило в центр голодомору, розкривають моторошну суть тоталітарної держави, яка зумисне штовхає своїх громадян у голодну прірву. Центральною постаттю роману є Олесь Терновий, колишній передовик радянської преси, який, приїхавши до рідного села та побачивши «справжнє лице» колективізації та знущання над голодними людьми звільняється з газети та залишається у рідному селі, щоб підтримати старих батьків, односельців, а найголовніше для того – щоб задокументувати та передати нащадкам історії багатьох українських родин, які мирно жили та працювали на рідній землі, але були знищені радянською владою.

Роман Н. Доляк змушує задуматися про суть життя, яка в ті часи обмежувалася тільки одним – вижити або хоча б врятувати життя дітей. У новелах Григора Тютюнника «Перед грозою», «Медаль», «Смерть кавалера», які присвячені життю українських селян у поствоєнні роки, мова йде від імені дітей та старого самотнього чоловіка, на долю яких випало тяжке життя воєнного періоду. Герої оповідань Тютюнника вимушені жити у старих та холодних хатах, крім цього єдиною для всіх проблемою є нестача їжі. Образ дитини у новелах Григіра Тютюнника є самотнім морально-етичним еталоном, крізь який автор пропускав чужий йому зовнішній світ. Герої новел Григіра Тютюнника – прості люди, які відчувають прості почуття – любов до близьких, до рідної землі,

співчуття. Але саме життя у новелах пагубне та несправедливе: молоді рано йдуть із життя, люди, які заслуговували на довге та щасливе існування також гинуть.

Художнє переосмислення жахливих часів Голодомору дозволяє протистояти жаху і безглуздості страждання, робить травматичне переживання видимим для різних категорій читачів, поміщаючи його в загальну систему естетичних цінностей. У структурі творів про трагедію Голодомору переважають жанри з вираженим документальним началом, які підкреслюють справжність оповідання, відсутність вигадки, що обумовлено основним творчим завданням авторів – розповісти про трагічні події, виконати обов’язок свідка.

ВИСНОВКИ

Таким чином, дане дослідження було присвячено вивченню стилєвих та жанрових аспектів, а також особливостей відображення голодомору в сучасній українській прозі. Дана характеристика художнього бачення подій 20 – 40-х років ХХ століття і роллю радянської влади у фізичному і моральному знищенні українців як представників певної нації. У процесі написання роботи були вирішені основні завдання, поставлені на початку дослідження.

Досліджено особливості першого штучного голоду в Україні 1921 – 1923 рр. 1920-ті роки були епохою реалізації відносно ліберального підходу в національній політиці радянської держави – «коренізації» суспільної і державної сфери. Головними причинами голоду 1932 – 1933 рр. на Україні стали хлібозаготівлі методами військового комунізму. Більшість істориків вважають, що причинами голоду була сталінська політика колективізації та хлібозаготівель. В Українській РСР ця політика здійснювалася за допомогою масових репресій за участі багатьох тисяч активістів, які призвели до мільйонів жертв голоду, вигнанців і засланих на північ, померлих від хвороб і епідемій. Майже всі селяни втратили більшість майна, збідніли. Таким чином, голодомор 1921 – 1922 рр. був наслідком ряду системних причин (форс-мажорних подій) і об'єктивних факторів (політка радянської влади щодо знищення корінного населення України, так званий «військовий комунізм». Розглядаючи подальший розвиток СРСР, відзначимо, що між причинами голоду початку 20-х, 30-х і 1946 – 47 років минулого століття було багато спільного. Існує думка, що голод 1921 р. був частиною громадянської війни, результатом радянської економічної політики, спрямованої проти верств населення, які

підтримували есерів.

Вивчено причини та наслідки етноциду українців у 1932 – 1933 рр. Голод 1932 – 1933 рр. став результатом антиселянської політики радянської влади, насильницької колективізації і хлібозаготівель, що проводилася сталінським керівництвом заради вирішення завдань форсованої індустріалізації країни. В Українській РСР ця політика здійснювалася за допомогою масових репресій за участі багатьох тисяч активістів, які призвели до мільйонів жертв голоду, вигнанців і засланих на північ, померлих від хвороб і епідемій. Майже всі селяни втратили більшість майна, збідніли. Значною мірою голод був спровокований політикою влади. При цьому керівництво країни, намагаючись приховати масштаби трагедії, заборонило згадувати про голод в будь-яких засобах масової інформації.

З'ясовано обставини повоєнного винищення населення у 1946 – 1947 рр. Ці роки стали поворотними у взаєминах влади і суспільства. Влада не прагнула та й не могла реформувати економіку, політику, ідеологію, спрямувати їх в демократичне русло. Вона переключила енергію суспільства на пошуки чергових ворогів. Факт голоду 1946-1947 рр. довгий час офіційно не визнавався радянським керівництвом і радянською історичною наукою, а джерела з даної проблеми були недоступними для дослідників. Сьогодні вже з'ясовано, що голод у повоєнні роки був наслідком трьох найголовніших причин: післявоєнних труднощів, посухи 1946 р. та політики продрозкладки щодо колгоспів і радгоспів і запізнілою, неефективною допомоги голодуючим. Якщо двох перших причин було цілком достатньо для напівголодного існування українського народу, то третя причина – продрозкладка – була спрямованим актом винищення населення України радянською владою.

Це дає право називати голод рукотворним, тобто тим, що стався з вини державних структур усіх рівнів.

Охарактеризовано вплив голоду 1921 – 1923 рр. на формування нового покоління письменників (оповідання про голод: «Син», «Проблема хліба» Валер'яна Підмогильного). У творах «Син» та «Проблема хліба», В. Підмогильний розповідає про період голоду 1920-х років, про її переживання, намагання вижити, про голос її тілесності та інстинкти, які неможливо ігнорувати. В глибоко психологічному оповіданні «Син» (1927) В. Підмогильний контрастно протиставляє особисті пристрасті та моральну свідомість у ставленні до близьких. Відчуття провини глибоко пронизує головного героя Васюренка. В оповіданні «Проблема хліба» у формі щоденника описано кілька днів із життя іншого персонажу – студента, який, на відміну від Васюренка, з метою вирішення «проблеми хліба» йде на злочин і якщо й випробовує якийсь моральні терзання, то вони дуже швидко змінюються задоволенням від вирішення проблеми.

Проаналізовано відображення голоду 1932 – 1933 в художній літературі (на прикладі вивчення художніх особливостей роману «Чорна дошка» Наталки Доляк). Роман «Чорна дошка» Наталки Доляк присвячений висвітленню подій 1932 – 1933 років в Україні, фактів, які довгий час залишалися поза увагою широкого кола читачів в сучасній українській літературі. Село Веселівка була одним з багатьох українських сіл, які спіткала жаклива доля. Вона разом зі своїми жителями була стерта з карти України. Їх імена сьогодні не так відомі, як імена відомих історичних особистостей, а також імена катів, які легким рухом руки засудили українців до страшних мук.

Життя, описане в період голодомору – це суцільна біда й трагедія.

Головний Герой роману Олесь Терновий, прагнучи донести правду до людства про лихоліття голодомору створив власну документальну хроніку. При цьому на документальній основі автор вибудував апокаліптичний світ безправ'я, нелюдських знущань і принижень. Його записник щоденник, збережений і переданий онучці Ліді, – один із засобів моделювання голодомору. Саме в цьому щоденнику він розповідає про жахливі події 1932 – 1933 років своїй онуці Ліді, а пізніше і правнуку Сашку.

Розглянуто особливості зображення голоду 1946-1947 рр. в прозі (на прикладі оповідань Григора Тютюнника «Перед грозою», «Медаль», «Смерть кавалера»). У цих творах автор зображує нелегке та голодне життя українських селян у повоєнні роки. Герой твору «Перед грозою» Василько живе посеред голоду 1946-1947 рр., він – єдиний годувальник сім'ї, що пухне з голоду; на ньому висить відповідальність за інших, з котрої і гине хлопчина. У новелі «Смерть кавалера» показана моральна загибель Героя Радянського Союзу в очах хлопця, адже ідеалізована ним та поважна людина не змогла піти проти системи та відстояти справедливість. У творі «Медаль» йде розповідь про Данька – людину вже похилого віку, яка пройшла війну та продовжує чесно трудитися на рідній землі. Проте життя ледь тримається в ньому – від голоду у нього опухлі ноги і медаль, отримана за трудові заслуги, ніяким чином не може посприяти виправленню ситуації та врятувати чоловіка від голодної смерті.

Літературні твори, що містять авторські свідчення та відносяться до тематики трьох українських Голодоморів, відносяться до особливого розряду. У таких творах автор, з одного боку, виступає в ролі історика, намагаючись відтворити ситуацію і атмосферу, які не можна відчутти,

просто знайомлячись з історичними хроніками. З іншого боку, авторські описи містять суб'єктивні переживання, які є, тим не менш, універсальними. Відображені в цих творах події, що відбуваються під час соціальної катастрофи, неможливо адекватно оцінити з точки зору критеріїв людини, що живе звичайним життям в «нормальному» суспільстві. Персонажі таких творів є не просто відображенням окремої людської долі певного часу. Вони виступають свідками і суддями, досвід яких містить мірило і оцінку події. Твори Валер'яна Підмогильного, Наталки Доляк, Григора Тютюнника та багатьох інших стали свого роду Реквієм по безневинним втраченим душам. Ці твори покликані підняти питання національної ідентичності, особливо серед молодого покоління українців, для яких події першої половини XX століття є лише фактами в підручниках історії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Александрова М. В. Коллективизация как культурная травма. *Культура України*. 2016. № 52. С. 232-241.
2. Алексієвець Л., Васірук І. Україна новітньої доби: концепт історичної пам'яті. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2013. Вип. 1(1). С. 164-168
3. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. К. : Ніка-Центр, 2012. 440 с.
4. Бежан О. А. Документалізм у сучасній прозі: традиційний та новітній підходи до проблеми. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Сер. : Філологічні науки*. 2013. № 2. С. 135-139.
5. Бежан О. А. Феномен травми у літературі про катастрофу. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. 2013. Вип. 33. С. 33-37
6. Бем Н. В. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х 1933 рр.). Автореф. дис. ... канд.. іст. наук / Н. В. Бем. К., 2004. 18 с
7. Бикова О. С. Регіональні особливості голоду 1921-1923 років: Поволжя, Крим, Південь України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2011. Вип. XXXI. С. 134-145.
8. Біличенко О. Л. Соціальна пам'ять як літературно-комунікаційний досвід. *Психолінгвістика*. 2012. Вип. 10. С. 246-251

9. Буханан А.Л. Украинский голодомор как геноцид глазами западного историка. *Research Papers of the International Association of Ukrainen Studies. Kiev-2013*. С. 96-111
10. Вакульчук О.А. Фабрично-заводські, колгоспні і газети політвідділів МТС як різновиди радянських багатотиражних періодичних видань (1930-і рр.). *Sciences of Europe*. 2021. № 68-3 (68). С. 28-33.
11. Васильєв В. Ціна голодного хліба: Політика керівництва СРСР і УСРР у 1932-1933 рр. Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. К. : Генеза, 2001. С.12-80.
12. Голод 1921-1923 років в Україні : зб. документів і матеріалів / АН України, Ін-т історії України та ін. ; упоряд. : О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева ; відп. ред. С. В. Кульчицький. К. : Наук. думка, 1993. 240 с.
13. Голод 1946-1947 рр. в Україні: колективна пам'ять / Упорядник В. І. Марочко; За матеріалами О. М. Веселової, В. Я. Веселова. Київ: видавець Мельник М. Ю., 2019. 1176 с.
14. Голод в Україні 1946-1947. Документи і матеріали: Наукове видання / Упорядники: О. М. Веселова, Т. Т. Гриценко, А. П. Огінська, П. П. Панченко, Р. Я. Пиріг, А. А. Соловйова, Л. В. Яковлева. Київ Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 1996. 376 с.
15. Голодомор 1932-1933 років геноцид в Україні. URL: <http://maino.mk-oda.gov.ua/ru/publication/content/2281.html> (дата звернення 2.08.2021)
16. Горовая Е. А., Невмержицкая С. П. Голодомор 1932-1933 годов акт геноцида украинского народа. *Публічне урядування*. 2016. № 4 (5). С. 143-153.

17. Даниленко В.М. Передумови голоду 1946-1947 рр. в Україні / Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. К., 2008. Вип. 13. С. 42-49
18. Данченко Д. Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и голодомор. Мемуары свидетеля. – К. : Видавництво «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА», 2013. 400 с.
19. Довганіч Н. Пам'ять, травма і література: способи репрезентації та інтерпретації. *Львівський національний університет імені Івана Франка, кафедра теорії літератури та порівняльного літературознавства*. 2015. С.120-131
20. Доляк Н. Чорна дошка: роман / передм. В. Гранецької. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. 368 с. URL: <https://uabooks.co.ua/chorna-doshka-natalka-dolyak/>
21. Драмарецький Б. Б. Голод 1921-1923 років в Україні (Маловідомі сторінки трагічної історії). Дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Т. Г.Шевченка. К., 1997. 123 с.
22. Зубанич Ф. Чорна книга України: зб. документів, архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе. К. : Вид. центр «Просвіта», 1998. 784 с.
23. Історія України : навчальне видання / [Зайцев Ю. (керівник), Грицак Я., Ісаєвич Я. та ін.] ; відп. ред. Ю. Сливка. [Вид. 3-тє, перероб. і доп.]. Львів : Світ, 2002. 520 с.
24. Історія української літератури ХХ століття: [підручник]: у 2 кн. / [за ред. В.Г. Дончика]. К. : Либідь, 1998. Кн. 1: Перша половина ХХ століття. 1998. 464 с.

25. Калинин М. И. Избранные произведения: В 4 т. Т.1. / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. М. : Госполитиздат, 1960. 784 с.
URL: <https://search.rsl.ru/ru/record/01005602056> (дата звернення 2.08.2021)
26. Ковпак Л.В. Голод 1946-1947 рр. в Україні: влада і людина / Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. К., 2008. Вип. 13. С. 57-64
27. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки) : навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. Львів : Літопис, 2012. 608 с.
28. Кондрашин В. В. Голод 1932-1933 годов – общая трагедия народов СССР. *Известия ПГПУ им. В.Г. Белинского*. 2009. № 11. С. 117-120
29. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. К. : Либідь, 1993. 284 с.
30. Котляр Ю. В., Міронова І. С. Голодомори 1921-1923 рр. та 1932-1933 рр. на Півдні України: етнічний та міжнародний аспекти / Монографія. Миколаїв : МДГУ ім. Петра Могили. 2008. 204 с.
31. Кузьменко, В. О. Художні особливості творчої спадщини Григора Тютюнника. *Українські студії в європейському контексті: зб. наук. пр.* 2020. (1). с. 111-115.
32. Кульчицький С. В. Колективізація і голод на Україні: 1929-1933 : зб. матер. і док. К. : Наукова думка, 1992. 736 с.
33. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). К. : Основи, 1996. 396 с.
34. Кульчицький С. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид. Труднощі усвідомлення. К. : Наш час, 2007. 424 с.

35. Лехан Л. Б. Голодомор 1932-1933 годах как механизм усмирения украинского крестьянства. *Интеллигенция и власть*. 2012. № 24. С. 127-135.
36. Майборода О. Етноцид. *Політологічні читання*. 1995. № 1. С.267-268
37. Марочко В. Визнання голодомору 1932-1933 років геноцидом: історичний факт політичного самоутвердження та морального зцілення нації. URL: <http://histans.com/JournALL/pro/16/1/29.pdf>. (дата звернення 2.08.2021)
38. Махорін Г. Л. Форми опору українського селянства у часи голодомору 1932-1933 рр. *Гилея: научный вестник*. 2016. № 109 (6). С. 68-70.
39. Мовчан О. М. Голод 1921-1923 рр. на Україні. УІЖ. 1990. № 12. С. 30-36.
40. Мовчан Р. Чи був дитячим письменником Григій Тютюнник? *Літературна Україна*. 2001. 6 грудня. С. 12.
41. Мороз Л. Григій Тютюнник: нарис життя і творчості. К. : Дніпро, 1991. 207 с.
42. Ніцше Фрідріх. Так казав Заратустра. — К.: «Основи», «Дніпро», 1993 — 414 с.
43. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920-1930 років. К. : РОДОВІД, 1999. 559 с.
44. Огієнко В. І. Історична травма Голодомору: проблема, гіпотеза та методологія дослідження. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 6. С. 145-156.

45. Патриляк Б. К. Опір українського селянства соціально-економічним заходам радянської влади у 1927-1933 рр. Афтореф. дис. ... канд. іст. наук 07.00.01 / Богдан Казимирович Патриляк. К., 2012. 16 с

46. Пейков В. Актуальні проблеми узагальнення усних переказів свідків трагічних подій 1946-1947 рр. як складова національно-патріотичного виховання студентської молоді ІДГУ / III Дунайські наукові читання: Голод 1946-1947 рр.: історичні, філософсько-психологічні та педагогічні аспекти : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (18-19 травня, 2017 року.) Ізмаїл : РВВ ІДГУ; «СМИЛ», 2017. С. 195-198.

47. Петровський В. В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. [Вид. 3-є, випр. і доп.]. Х. : ВД «ШКОЛА», 2010. 624 с.

48. Підмогильний В. Проблема хліба. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1917>

49. Підмогильний В. Син. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1915>

50. Політична історія України. XX століття: у 6-ти т. / [редкол. : І. Ф. Курас (голова) та ін.] К. : Генеза, 2003. Т.3. Утвердження радянського ладу в Україні (1921-1938) / кер. С. В. Кульчицький. 2003. 480 с.

51. Пухонська О. Я. Травматична пам'ять культури та її літературна репрезентація. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Філологічна*. 2016. Вип. 62. С. 289-292

52. Пухонська О. Я. Посттоталітарна пам'ять у сучасній літературній інтерпретації: українська версія. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Філологія*. 2016. Вип. 2. С. 214-218

53. Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Авт.-упор. Є. К. Бабич, В. В. Патока; авт. Вступ. Статті С. І. Білокінь. К.: Смолоскип, 2007. 519 с

54. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 604 с.

55. Романенко Л. В. «Прошлому не отмстишь»: тема голодомора в современной украинской литературе (на материале романа Наталки Доляк «Черная доска»). *Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Філологія*. 2014. № 11. С. 91-97.

56. Романець Н. Р. Репресивна політика радянської влади в українському селі у 1933-1936 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2011. № 20. С. 239-254.

57. Романець Н. Р. Репресивні механізми хлібозаготівельних кампаній 1927-1929 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 40. С. 85-90

58. Сайт Українського інституту національної пам'яті URL: <http://www.memory.gov.ua/> (дата звернення 29.07.2021)

59. Сахань Е. Н. Голодомор в Украине в 30-е гг. XX века как результат деструктивной политики Советской власти. *Вестник Национального университета «Юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого»*. 2009. № 3. С. 11-15

60. Сергійчук В. Голодомор 1932-1933 років як геноцид українства. Вид. 4-те. В.: ПП Сергійчук М. І., 2016. 320 с.

61. Сірікова Л. І Символізм «Проблеми хліба» на прикладі циклу В. Підмогильного «Голод». *International scientific and practical conference*. 2020. November 27-28. С.122-125

62. Слободян Л. Голодомор 1932-1933 років як інструмент політики де українізації. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 74. С. 48-51.

63. Соболев П. І. Радянський тоталітаризм в Україні: роки колективізації і голоду (1929-1933): Монографія. Суми : Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ТОВ, 2010. 368 с.

64. Степанець Н. Голодомор як метод знищення носіїв української світоглядної позиції / Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті: збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю 11-12 червня 2020 року / науковий редактор Т. Єщенко. Львів: Друкарня Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, 2020. С.385-387

65. Сухонос В. В., Сухонос В. В. Колективізація як форма соціалістичної реконструкції в сталінському СРСР: історико-правовий аспект. *Правові горизонти*. 2020. №23. С. 7-15.

66. Тепляков А. Чекистский долг и почетная партийная обязанность: исполнение смертных приговоров в 1918-1953 гг. / З архівів ВУЧК-ГПУ- НКВД-КГБ №1-2 (40-41) 2013 р. Харків : Права людини, 2014. С. 79-101.

67. Ткачук С. Мотив болю у творчості Григора Тютюнника. *Прийшов, щоб не розлучатися: На пошану 70-річчя Григора Тютюнника*. К. : Твім інтер, 2005. С. 251-263.

68. Турченко Г. Ф. Терор голодом на Півдні України (1921-1923 рр.) / Україна модерна і сучасна (історія, історіографія та джерелознавство): Матеріали наукових читань, присвячених 60-річному ювілею професора Г.К. Швидько. Дніпропетровськ : Національний гірничий університет, 2004. С.149-155.

69. Тютюнник Г. Медаль. URL:
<https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=618>
70. Тютюнник Г. Перед грозою. URL:
<https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=561&page=2>
71. Тютюнник Гр. Смерть кавалера. URL:
<https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=564>
72. Упокорення голодом: Збірник документів / Упоряд., передм., комент., покажч. М. Мухіної; Перекл. В. Романця, М. Мухіної; Відп. ред. П. Сохань. АН України. Археографічна комісія; Інститут української археографії. К. : Основи, 1993. 312 с
73. Федорів У. М. Літературний канон: феномен культурної пам'яті чи інструмент соціальної домінації. *Питання літературознавства*. 2005. Вип. 13. С. 36-42
74. Хомяк Т. В. Поэтика цвета в романе «Черная доска» Н. Доляк. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. 2016. № 1. С. 55-63.
75. Шамара С. О., Калиушко Л. В. Голодомор як політика етноциду української нації. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2003. № 493 : Держава та армія. С. 40-46.
76. Шевченко А. Щастя й злощастя Григора Тютюнника. *Дивослово*. 1999. №1. С. 55-60.
77. Шляпцев Л. Е. Голод на Украине в 30-е годы XX века как геноцид украинского народа: противоборство позиций «за» и «против». *Science Time*. 2019. № 9 (69). С. 5-9.
78. Явчуновский Я. И. Документальные жанры: образ, жанр, структура произведения. Саратов: Саратовский гос. ун-тет, 1974. 232 с.